

ВАСИЛЬ БИКОВ

ЖУРАВЛИНИЙ КРИК

торрент-трекер

оцифровано

Hurtom

www.hurtom.com

ВАСИЛЬ БИКОВ

ЖУРАВЛИНИЙ КРИК

ПОВІСТІ

ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ». КИЇВ 1989

ББК 84 Бел 7—44
Б 95

В книгу вошли две повісті одного из самых популярных советских писателей В. Быкова: «Журавлиный крик» и «Западня». Как и в других своих произведениях, автор раскрывает суровую правду о Великой Отчужденной войне, о подлом предательстве, нравственном падении и о настоящем мужестве, высоком человеческом достоинстве.

Переклала з білоруської *Галина ПЕТРОВСЬКА*

Передмова *А. Яскевича*

Художнє оформлення *В. Агафонова*

Перекладено за виданням:
Быкаў В. Збор твораў: У 4 т.—
Мінск: Мастацкая літаратура,
1980—1982 — т. 1,4.

Быков В. В.

Б 95 Журавлиный крик: Повісті / Пер. з біл. Г. І. Петровської. Передм. А. Яскевича.— К.: Молодь, 1989.— 160 с.

ISBN 5-7720-0213-9

До книжки увійшли дві повісті визначного білоруського радянського письменника, лауреата Ленінської премії Василя Быкова: «Журавлиный крик» і «Пастка». Це нещадно сувора правда про Велику Вітчизняну війну, про нищу зраду і вірність обов'язку, Вітчизні, моральне падіння і справжню мужність та високу людську гідність.

Б $\frac{4702120201-093}{M 228(04)-89}$ 85.89

ББК 84 Бел 7—44

ISBN 5-7720-0213-9

© Український переклад.
Художнє оформлення.
Видавництво «Молодь», 1989

ВІРНІСТЬ ПРАВДІ

Повісті «Журавлиний крик» і «Пастка», з якими молоді читачі ознайомляться в українському перекладі Галини Петровської, що тонко передає їх художній колорит,— це, по суті, два фрагменти з великої книги про війну, яку ось уже три десятиріччя, не зраджуючи теми, пише колишній фронтовик, нині відомий білоруський письменник Василь Биков.

«Журавлиний крик», написаний наприкінці 50-х років, був, власне, першим твором, зі сторінок якого білоруська проза заговорила правдивою мовою про війну. Читачі були вражені й зачаровані своєрідною творчою манерою, що глибоко відтворила сувору дійсність воєнного часу.

Письменник уже тоді з молодого рішучістю намагався осмислити відкриту сьогодні в процесі перебудови драматичну передвоєнну реальність, яка ускладнила хід війни, штовхнула одних, таких, як Пшеничний та Овсеев у «Журавлиному крику», Чернов у «Пастці», до табору дезертирів і зрадників і з тим більшою неминучістю й грізною простотою поставила основну масу радянських людей перед необхідністю величезного жертвовного подвигу, пам'ять про який увійде у віки.

Різних людей звела доля на невеличкому залізничному переїзді в повісті «Журавлиний крик». Залишені в ар'єргарді шість бійців дістали наказ перекрити на добу дорогу. Кожен розуміє безнадійність свого становища. Ще напередодні бою дезертирує Пшеничний. Відкинутий суспільством як куркульський елемент, він давно втратив віру в справедливість, озлобився на життя. За ним залишає бойовий рубіж егоїст Овсеев. Але тим яскравіша краса подвигу решти чотирьох: старшини Карпенка, людини рідкісної життєвої стійкості, незграбного бійця Фішера, відірваного війною від викладацької кафедри і улюбленого мистецтва, веселуна й жартівника Василя Свіста, що колись відсидів строк за зв'язок з лихою компанією, але на початку воєнної грози пішов добровольцем на фронт. Особливо зворушливий у цьому нелюдському випробуванні життям і смертю образ, по суті, ще підлітка, «соромливо щиро-

го» Василя Глечика. Йому, приголомшеному власним пострілом по Овсєєву, що втікав з бойової позиції, наприкінці визначеної доби, мов тому самітному журавлику, що відстав від ключа, одному судилося зустріти наступ ворожої колони.

Проблему морального вибору й стійкості людського духу Биков розв'язує і в повісті «Пастка». У воєнних обставинах, нерідко гранично суворих, вибір обертається для людини необхідністю, коли вона змушена вирішувати «бути чи не бути».

Після атаки, що захлинулася під шквальним вогнем, командир роти Орловець, недавно призначений на посаду з штабних офіцерів, усю досаду зганяє на підлеглих. Наслідком бурхливої сутички між Орловцем та командиром взводу Климченком і стало те, що останній в атаці виривається вперед і, поранений, попадає в полон до гітлерівців. Німецький запродавець Чернов намагається зломити лейтенанта тортурами, а коли йому це не вдається, чинить розправу. Захопивши список особового складу, що був у командирському планшеті, фашисти від імені Климченка передають звернення до його підрозділу здатися в полон, а потім відпускають до своїх, певні, що там лейтенанта неодмінно буде скарано як зрадника.

Письменник не спрощує психологічної розв'язки в заключній сцені. Солдати зустрічають свого колишнього командира гнівними вигуками, ротний ударом валить його з ніг. Саме в цю мить з'являється офіцер з особливого відділу, щоб віддати «зрадника» до трибуналу...

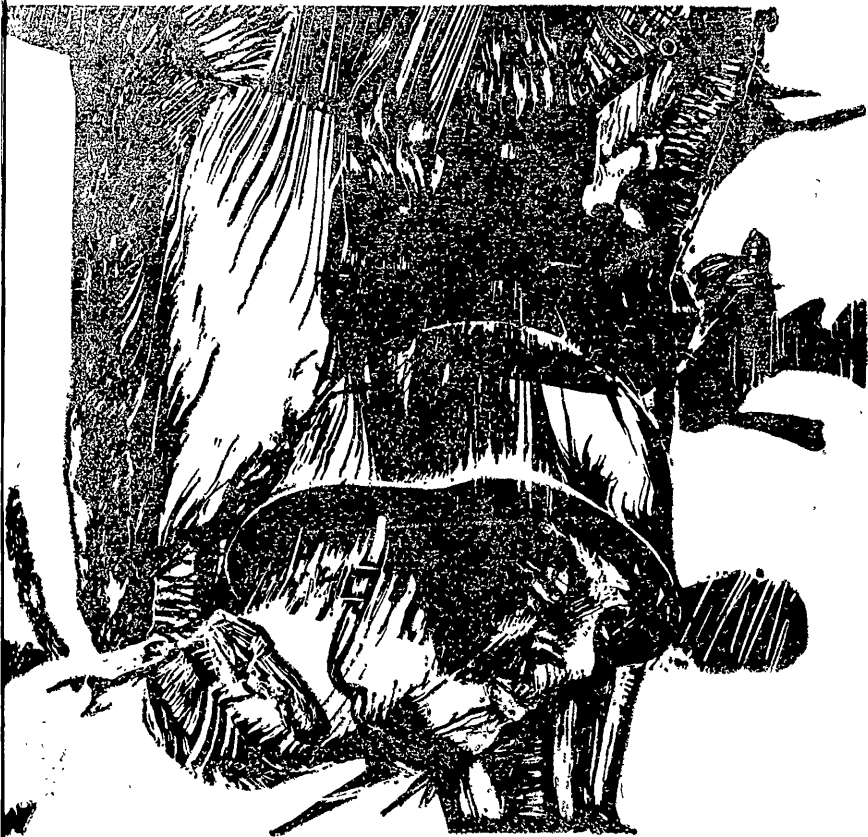
Рятує Климченка від ганьби той самий Орловець, раптом збагнувши драматичну ситуацію, в якій опинився лейтенант. Виявилось, Орловець — людина, хоч і сувора, але справедлива, до кінця віддана обов'язку. Ротний наказує лейтенантові очолити свій взвод. І це ніби відроджує Климченка до життя.

Твори В. Бикова — свідчення філософської зрілості білоруської прози, яка завжди шукала джерело героїзму в постійному подвижництві народу, що підтримується з покоління в покоління його незвичайно великотрудним і жертвним історичним поступом.

Алесь ЯСКЕВИЧ.

ЖУРАВЛИНИЙ КРИК

ПОВІСТЬ

Це був звичайний залізничний переїзд, яких немало порозкидано на сталевих дорогах землі.

Він вибрав тут зручну місцину, де кінчався насип, що проліг по осокуватому голому болотищу, і рейки вкоченої одноколійки бігли по жорстві майже врівні з землею. Битий шлях, сповзши з пагорка, перетинав залізницю й завертав до лісу, утворивши перехрестя, яке люди колись обгородили смугастими стовпчиками й поставили два такі самі смугасті шлагбауми. Поряд самотньо стояла оштукатурена будка-сторожка, де в холоднечу дрімав біля напаленої грубки якийсь буркотливий дідвартівник. Тепер у будці не було нікого. Осінній забіякавітер раз у раз рипав її навстіж розчиненими дверима; немов скалічена людська рука, простягнувся до студеного неба зламаний шлагбаум, другого зовсім не було. Ніхто вже не дбав про цю залізничну будовку: нові, куди важливіші турботи обступили людей — і того, хто колись господарював тут, і тих, що тепер зупинилися на покинутім безгоміннім переїзді.

Піднявши од вітру коміри засмальцьованих, обляпаних глиною шинелей, шестеро їх стояло купкою біля зламаного дишля шлагбаума. Тулячись один до одного, вони сумовито поглядали в осінню далечінь і слухали комбата, який ставив їм бойове завдання.

— Дорогу треба перекрити на добу, — хрипким, простудженим голосом казав капітан, високий, кістлявий чоловік із зарослим щетиною стомленим обличчям. Ві-

тер люто шмагав полою плащ-палатки його забруднені чоботи, метляв на грудях довгі мотузки зав'язок.— Завтра, як стемніє, відійдете за ліс. А день — триматися...

Там, у полі, куди вони невесело вдивлялися, височів косогір з дорогою, на яку сипали пожовкле листя дві величезні кремезні берези, і за ним, десь на видноколі, заходило невидиме сонце. Вузька щілинка світла, прорізавшись у хмарах, мов лезо величезної бритви, матово блищала на небі. Сумне осіннє надвечір'я повнилося сірістю барв, надокучливою холодною вогкістю та всеосяжною тривогою навислої над краєм біди.

— А як же з шанцевим інструментом? — грубуватим басом запитав старшина Карпенко, командир цієї невеличкої групи.— Лопати ж потрібні.

— Лопати? — задумливо перепитав комбат, прикипівши очима до блискучої смужки заходу.— Пошукайте щось самі. Нема лопат. І людей нема, не проси, Карпенко, сам знаєш...

— Та й людей не завадило б,— підхопив старшина.— А то що п'ятеро? І то он один — новачок та цей «учений» — вояки мені! — сердито бурчав він, стоячи боком до командира.

— Протитанкові гранати, патрони до петеера, скільки можна було, вам дали, а людей нема,— не поступався комбат. Він усе ще вдивлявся в далечінь, зачарований сявом заходу, і враз, стрепенувшись від задуми, повернувся до Карпенка — мужнього, присадкуватого, широколицього, з рішучими очима й важкими щелепами.— Ну, бажаю удачі.

Він подав руку, і старшина, вже весь у полоні нових турбот, байдуже потиснув її. Так само стримано потиснув холодну комбатову долоню і «вчений» — в окулярах, високий, сутулий боєць Фішер; без образи, щиро глянув на командира другий невдаха, на якого нарікав старшина,— молодий, з ясними сумовитими очима ря-

довий Глечик. «Нічого, коли бог не попустить, то свиня не вкусить»,— безтурботно пожартував петеєрівець Свист, білявий, злодійкуватий на вигляд хлопець, у розхристаній шинелі. Поважно подав свою пухлу долоню вайлуватий мордань Пшеничний і шанобливо, пристукнувши брудними підборами, попрощався чорнявий красень Овсеев. Піддавши плечем автомат, командир батальйону важко зітхнув і, ковзаючи по грязюці, неквапливо рушив доганяти колону.

Вони лишилися вшістьох, огорнені сумом розлуки, і якийсь час мовчки поглядали вслід капітанові, батальйонові, коротенька, зовсім не батальйонна колона якого, розмірено погойдуючись у вечірній імлі, хутко прямувала до лісу.

Старшина був незадоволений, сердитий, в ньому тужливо ворушилась невиразна, щемлива тривога за їхню долю та за ту нелегку справу, заради якої вони лишилися тут. Але він швидко погамував у собі душевну тугу й звично гримнув на людей:

— Ну чого стоїте? Беріться до роботи! Глечик, пошукай, мо', де знайдеш якийсь уламок. У кого є лопатка, давай копати. Поки видно...

Спритним ривком він закинув на плече важкий кулемет і, з хрускотом ламаючи сухий чорнобиль, пішов понад канавою. Бійці один за одним неохоче рушили за своїм командиром.

— Ну ось, звідси й почнемо,— сказав Карпенко, стаючи на коліно біля канави й пильно дивлячись поверх залізниці на косогір.— Давай, Пшеничний, фланговим будеш. Лопатка в тебе є — починай.

Кремезний Пшеничний вайлуватою ходою ступив уперед, зняв із-за спини гвинтівку, поклав її в чорнобиль і почав витягати засунуту за пояс лопатку. Відмірявши від нього кроків десять уздовж канави, Карпенко знову присів, зиркнув туди-сюди й оглянувся, шукаючи очима, кого поставити на нове місце. З його грубуватого

обличчя не сходили заклопотаність і гнівне невдоволення тим, що сили, які йому дали, надто мізерні.

— Ну, кому тут? Вам, Фішер? Хоча ж у вас лопатки нема. Ото мені ще вояки! — сердито бурчав старшина, зводячись з коліна.— Скільки днів на фронті, а лопатки ще не добув. Що, мо', чекаєте, коли старшина дасть? Чи, мо', німець подарує?

Фішер не виправдувався і не заперечував, але, бентежачись від незвичної вимови, тільки незграбно горбився й без потреби поправляв окуляри в чорній металевій оправі.

— Зрештою, чим хочете, а копайте,— невдоволено кинув Карпенко, поглядаючи кудись униз і вбік.— Мое діло маленьке, але щоб позицію обладнав як належить.

Він рушив далі — дужий, стриманий і впевнений у руках, з таким виглядом, наче був не командиром взводу, а принаймні командиром полку. За ним покійно й байдуже попростували Свист і Овсеев. Оглянувшись на заклопотаного Фішера, Свист зсунув на брову пілотку і, вискалюючи білі зуби, необразливо поглузував:

— Ото завданнячко професорові, ярина зелена. Дасться взнаки...

— Не базікай. Краще йди до того білого стовпчика біля колії, там і копай,— звелів старшина.

Свист звернув на картопище і ще раз, посміхнувшись, оглянувся на Фішера, який нерухомо стояв біля своєї позиції в бур'яні й заклопотано чухав неголене підборіддя.

Карпенко з Овсеевим підійшли до сторожки, старшина по-господарському поторгав розчинені рипучі двері й переступив поріг покинутої будки. З двох вибитих вікон тягнуло пронизливим холодом, метлявся на стіні надірваний поруділий плакат, який закликав колись розводити бджіл; страшенно смерділо сажею, пилом та ще чимось нежилим і неприємним. На затоптаній, всипаній солом'яною потертю підлозі валялися

шматки штукатурки й грудки грязюки з підшов. Старшина мовчки озирає скупі сліди колишнього людського пристанища; Овсеев стояв біля порога.

— От коли б стіни товщі, було б укриття,— подобрилим голосом розсудливо мовив Карпенко. Овсеев простягнув руку — помацав облуплений бік грубки.

— Що, думаєш, тепла? — суворо усміхнувся Карпенко.

— А давайте затопимо. Раз не вистачає інструменту, можна по черзі копати й грітися,— пожвавішав стриманий досі боєць.— Га, старшино?

— Ти що — до тещі в гості прийшов? Грітися! Зажди, ось настане ранок — він тобі дасть прикурити. Жарко буде.

— Ну, то й що, як жарко?.. А зараз чого мерзнути? Давай розпалимо в грубці, вікна замаскуємо... Га, командире? — наполягав Овсеев, ліниво поводячи чорними циганськими очима.

— Не базікай. Іди он біля Свіста займай позицію і давай влаштовуйся.

Карпенко вийшов з будки й здибав Глечика, який тягнув звідкілясь зігнутий залізний прут. Побачивши командира, той зупинився й шанобливо показав іржаву залізяку.

— Ось наче ломик — довбати. А вигортати й жменями можна.

Глечик винувато усміхнувся, старшина непевно подивився на нього, хотів сказати щось суворе, але в молодого бійця був такий наївний вигляд, що він, полагівшись, мовив просто:

— Ну, давай. Ось тут копатимеш — по цей бік стержки, а я вже по той — у центрі. Берися, не зволікай. Поки видно...

2

Смеркалося, коли з-за лісу поповзли сизі похмурі хмари. Вони важко й щільно затагли небо, затулили осяйну щілину над косогором; стало моторошно, тривожно й холодно. Вітер з шаленою осінньою люттю обтрушував берези над шляхом, шарпав, вимітав придорожній молодняк, гнав через залізницю в сіру далечінь зграйки шарудливого листя. Каламутна вода в калюжі від поривів вітру аж випліскувалася з дороги й бризкала на узбіччя холодними брудними краплями.

Бійці на переїзді запопадливо взялися до роботи — копали, довбали, вгризалися в затверділий переліг. Пшеничний мало не по самі плечі зарився в руду купу глини. Відкидаючи далеко навколо розсипчасті грудки, легко й весело готував собі позицію розпаленілий Свист. Він зняв із себе всі ремені й шинель і, лишившись у гімнастерці, спритно вигортав землю з ямища малою піхотинською лопаткою. Кроків за двадцять від нього, теж над лінією, час від часу зупиняючись, відпочиваючи й оглядаючись на товаришів, з трохи меншою заповзятливістю, ніж вони, окопувався Овсеев. Біля самісінької будки вміло обладнував кулеметну позицію старшина Карпенко; по другий бік від нього старанно довбав землю розчервонілий, пітний Глечик. Подлубавши залізякою ґрунт, хлопець викидав його руками, потім пригорщами вибирав пісок і знову довбав. Один тільки Фішер без діла сумно сидів у чорнобилі, де його залишив старшина, і, ховаючи в рукава змерзлі руки, гортав якусь книжку.

За цим заняттям і вгледів його Карпенко, коли, перепинивши на мить роботу, вийшов із-за сторожки. Обличчя стомленого, заклопотаного старшини враз аж пересмикнулося, коли він завважив безділля свого підлеглого. Вилаявшись, він накинув на спітнілу спину зашкарублу від грязі шинель і попрямував понад канавою до невдахи-бійця.

— Ну що? Довго ви будете сидіти? Може, гадаєте, що коли нема лопатки, то я вас у батальйон відправлю, в безпечне місце?

Зовні байдужий до всього Фішер розгублено закликав під окулярами короткозорими очима, неквапно підвівся з землі і, затинаючись від хвилювання, швидко-швидко заговорив:

— М-м-можете не т-т-турбуватися, товаришу командир, це виключено. Я н-н-не менше за вас розз-з-з-умію свої обов'язки і зроблю те, ш-ч-чо треба, без зайвих ексцесів. Ось...

Трохи здивований і остуджений несподіваною вихваткою цього тихого чоловіка, старшина не знайшов, що ще сказати, тільки передражнив:

— Чи ба: есцесів!

Вони стояли так один напроти одного: схвильований, з тремтячими руками, вузькоплечий боєць і вже заспокоєний, упевнений в собі кремезний, владний командир. Карпенко, насупивши колючі брови, з хвилину міркував, що вчинити з цим недотепою, а потім, згадавши, що на ніч треба виставити хоч якийсь дозір, рішуче сказав:

— Ось що: беріть гвинтівку й марш за мною.

Фішер не спитав, куди й навіщо, а з підкресленою байдужістю запхнув за пазуху книжку, закинув за плече гвинтівку з примкнутим багнетом і, спотикаючись, слухняно поплентав за старшиною. Карпенко, на ходу надіваючи в рукава шинель, оглядав, як окопувались інші. Поминаючи свій окопчик, він коротко кинув Фішеру:

— Візьми ж лопатку.

Вони вийшли на переїзд і по глейкій, з слідами сочень ніг дорозі попрямували до пагорка з двома берегами.

Тим часом поволі темніло. Небо над лісом зовсім почорніло від хмар, які щільно облягли простір і скупчи-

лися на небосхилі суцільною темною масою. Вітер, не стихаючи, шалено шарпав поли шинелей, його крижаний холод заповзав за комір, у рукава, вичавлював з очей студені сльози.

Карпенко простував швидко, не розбираючи дороги й не дуже шануючи свої нові кирзові чоботи — єдину ознаку його командирської гідності. Затуляючись од вітру коміром шинелі, в натягнутій на вуха пілотці, слідом за ним накульгував Фішер. Боець знову за своїм звичаєм був байдужий до всього і, дивлячись у загусле болото дороги, боявся поворухнути забинтованою, в болючих чиряках шиєю. Вітер шарудів у канавах листям, навколо стовбурчилася стерня осиротілого осіннього поля.

На середині косогору Карпенко оглянувся, щоб звіддалік окинути оком позицію свого взводу, і побачив, що його підлеглий добряче відстав; він ледве клигав ногами, знову читаючи на ходу свою книжку. Мимоволі здивувавшись з такої цікавості до книжки, Карпенко зупинився й зачекав, поки той наздожене його. Але Фішер не дуже квапився, він так поринув у читання, що не помічав старшини, забув, певно, куди й чого йде, тільки ворушив собі губами. Старшина нахмурився, але тут його самого взяла цікавість, і він не закричав, а нетерпляче переступаючи по грязі, суворо спитав:

— Що це за книжка у вас?

Фішер, мабуть, ще не забувши про недавню сварку, стримано блиснув окулярами й відвернув чорну обкладинку.

— Біографія Челліні. А це фотознімок відомої скульптури.

Карпенко глянув на фотознімок — на чорному тлі стояв якийсь голий чоловік з чубатою головою і, дивлячись набік, супив брови.

— Давід! — тим часом пояснив Фішер. — Славнозвісна статуя Мікеланджело.

Але Карпенко нічого не зрозумів. Він ще раз зиркнув на знімок, зміряв недовірливим поглядом Фішера і, збайдужівши до книжки, ступив уперед. Треба було поспішати, щоб завидна вибрати, де поставити секрет, і старшина хутчій рушив далі. А Фішер, заклопотано зітхнувши, розстебнув протигазну сумку, де вже лежали шматок хліба, старий «Огонек» та патрони, і обережно засунув туди ще й книжку. Потім, трохи повеселілий, уже не відстаючи, йшов за старшиною.

— Ви що — справді якийсь учений? — невідомо чому насторожившись, вовкувато спитав Карпенко.

— Ну, вчений — але це, мабуть, занадто для мене. Я тільки кандидат мистецтвознавства.

Карпенко трохи помовчав, намагаючись зрозуміти щось, а потім якось стиха, наче боячись виказати свою цікавість, спитав:

— Це що? З картинок спец, чи як?

— І з картин, але я, головним чином, із скульптури доби Відродження. Зокрема спеціалізувався з італійської скульптури.

Вони вийшли на пагорок, з якого відкрилися нові, вже запнуті вечірньою імлою далі — поле, улоговина з чагарником, далекий ялиник, попереду біля дороги — солом'яні покрівлі села. Поряд, біля канами, розпростерши на вітрі тонке гілля, жалібно шуміли поруділим листям берези. Вони були товсті й, певно, дуже старі, ці предковичні вартові шляхів, — з порепаною від старості, зчорнілою корою, густо вкриті твердими копитами наростів, з позабиваними в боки чавунними котилями. Під березами старшина звернув з дороги, перескочив канаву і, зашурхотівши чобітьми по стерні, попрямував у поле.

— А що він, отой голий, з гіпсу виліплений, чи як? — спитав він, зробивши поступку своїй мимовільній цікавості. Фішер стримано, самими губами поблажливо усміхнувся, наче дитині, і пояснив:

— О ні. Ця п'ятиметрова постать Давіда вирізьблена з критського мармуру. Взагалі гіпс як матеріал для монументальної скульптури в давнину і в часи Ренесансу майже не вживався. Це вже атрибут нового часу.

Старшина замислився.

— Кажеш, з мармуру? А чим же він таке громадище вирізьбив? Може, якою машиною?

— Ну що ви! — здивувався Фішер, ступаючи поруч з Карпенком.— Хіба можна машиною? Тільки руками, звісно.

— Ого! Це ж скільки часу треба було довбати? — у свою чергу здивувався старшина.

— Два роки, з помічниками, звичайно. Треба сказати, що в мистецтві це ще й небагато часу,— помовчавши, додав боець.— Російський художник Олександр Іванов, наприклад, працював над своїм «Месією» майже двадцять два роки, француз Енгр писав «Джерело» сорок років.

— Ти диви! Мабуть, важко. А він хто такий, той, що зробив цього Давіда?

— Давіда,— делікатно поправив Фішер.— Він італієць, уродженець Флоренції.

— Що — муссолінець?

— Ба ні. Він жив давно. Це великий художник Відродження. Найславетніший з славетних.

Вони пройшли ще далі, Фішер уже тримався поруч Карпенка, і той скося разів зо два глянув на нього. Худий, з запалими грудьми, в короткій, підперезаній підхлястик шинелі, з забинтованою шиєю й зарослим щетиною обличчям, боець мав дуже непоказний вигляд. Самі тільки чорні очі під товстими скельцями окулярів тепер якимось ожили і світилися далекою стриманою думкою. Старшина подивувався в душі з того, що ось за такою непримітною зовнішністю криється освічена і, здається, непогана людина. Правда, Карпенко був пе-

вен, що у військовій справі Фішер небагато вартий, але в глибині старшинської душі щось уже відтануло й по-добріло до цього бійця.

За сотню кроків від дороги Карпенко зупинився на стерні, подивився в напрямі села, оглянувся назад. Переїзд в улоговині вже ледве мрів у вечірній сутіні, але звідси його було ще видно, і старшина подумав, що місце для дозору тут буде підхоже. Він притупнув підбором по м'якій землі і вже звичайним своїм командирським тоном наказав:

— Ось тут. Копай. Уночі спати ні-ні. Пильнуй і наслухай. Підуть — стріляй.

Фішер зняв з плеча гвинтівку і, взявшись обома руками за короткий держак старшинської лопатки, невміло колупнув стерню.

— Ех ти! Ну хто так копає! — не стерпів старшина. — Дай сюди.

Він вихопив у бійця лопатку і, легко врізаючись нею в пухку землю ниви, спритно розтрасував одиночний окопчик.

— Ось на. Так і копай. Ти що — кадрової не служив?

— Ні, — признався Фішер і вперше щиро усміхнувся. — Не довелося.

— Воно й видно. А тепер ось горе з вами, з такими...

Він хотів сказати «вченими», але змовчав, не бажаючи вкладати в ці слова, як робив то досі, уїдливий зміст. Поки Фішер не дуже вміло длубався в землі, Карпенко присів на стерні і, захищаючись од вітру, почав скручувати цигарку. Вітер видував з папірця тютюнову потерть, старшина ретельно притримував її пальцями й квапливо загортав. Сутінки тим часом усе щільніше оповивали землю, на очах затягався мороком переїзд з будкою та зламаним шлагбаумом, поринали в п'ятьмі ночі далекі покрівлі села, тільки, як і раніше, неугавно й тривожно шуміли над шляхом берези.

Затуляючи од вітру трофейну запальничку, старши-

на згорбився, щоб прикурити, але раптом його обличчя здригнулося й тривожно насторожилось. Витягнувши з коміра жилаву шию, Карпенко оглянувся на переїзд, Фішер теж відчув щось і, як стояв на колінах, так і завмер у напруженій позі. На сході, за лісом, що був за їхнім переїздом, злагоджено розкотилася вдалині приглушена вітром швидкострільна кулеметна черга. Невдовзі на неї відгукнулася друга, рідша, певно, з нашого «максима», а потім тьмяним далеким одсвітом, прорвавши вечірній морок, загорівся й погас тремтливий розсип ракет.

— Обійшли! — сердито, з прикрістю сказав старшина й вилаявся. Він підхопився на ноги, вдивляючись у далекий потемнілий небокрай, і знову зі злістю, розпачем і тривогою потвердив: — Обійшли, гади! Холера на їхню голову!

І, потерпаючи, щоб там, на переїзді, чогось не сталося без нього, Карпенко швидко пішов низом у напрямі дороги, що була звідси недалеко.

3

На переїзді перший відчув недобре боєць Пшеничний. До смерку він уже викопав глибокий, на свій зріст, окопчик, зробив на дні приступку, щоб можна було стріляти й виглядати, а з боку ями — заглибину, щоб при потребі мерщій вибратися нагору. Потім старанно притрисив хрустким чорнобилем бруствер, віддав лопатку Глечику, який і досі поруч довбав землю залізякою, і, вскочивши в окоп, зачався на дні нового сховища.

Тут було затишно й досить зручно. Кинутий в яму оберемок бур'яну захищав від холодної вогкості. Пшеничний загорнув ним свої ноги у стоптаних брудних черевиках, витер об полу шинелі замазані руки й розв'язав речовий мішок. Там боєць приберігав до скрутного

часу окраєць добутого в якомусь селі селянського хліба та добрий шматок сала. Він давно вже зголоднів, але на людях усе не наважувався їсти, бо тоді треба було б поділитись, а ділитися Пшеничний не хотів. Він знав, що в інших, крім куска черствого хліба, ніякого харчу не було. Втім, це не його клопіт, хай кожен дбає сам про себе, а на те, щоб дбати про всіх,— є начальство, хоч би й Карпенко, цей суворий і відданий служака. І тепер, напрацювавшись і добре зголоднівши, Пшеничний розгорнув у сутінку папір, дістав з кишені складаний ніжик на мідному ланцюжку і, відрізавши від шматка сала половину, покрав його на дрібні жирні скибочки. Решту загорнув у газету і сховав на дно напханої всяким дріб'язком торбини.

Смачно жуючи страву не зовсім справними, пощербленими вже хворобою та часом зубами, Пшеничний думав, що треба було б ще назбирати бур'яну, щоб заритися в нього й «прикімарити», як каже Свист, якусь годину вночі. Правда, взводний попався дуже прискіпливий і надто вислужливий, цей придумав ще якусь роботу до ранку, але Пшеничний не такий простак, як той Глечик чи підсліпуватий Фішер, щоб запопадливо робити все, що від нього вимагають. За будь-яких обставин він зробить не більше, ніж про людське око, і вже себе не скривдить.

Ці неквапкі й розважливі в тиші думки раптом було обірвано далекими розкотистими пострілами. Пшеничний, який саме напхав рота, від несподіванки принишк, прислухався, потім, хапливо засунувши в кишеню хліб і сало, підвівся в окопі. Над лісом злетіло в небо розсипчасте гроно ракет, освітивши на мить чорні зубці верхівок дерев, і згасло.

— Гей! — крикнув боєць своїм товаришам.— Чуєте? Оточують!

Довкола вже стало зовсім темно. Білі стіни сторожки ледь сіріли, в небі ще вимальовувався зламаний ди-

шель шлагбаума, чутно було, як поряд у ямі длубається ретельний Глечик та біля залізниці довбають землю Свист з Овсеевим.

— Поглухли, чи що — не чуєте? Німці в тилу!

Глечик, почувши, випростався в своїй ще неглибокій ямі, вискочив з окопу Овсеев і, прислухавшись, через картоплище подався до Пшеничного. Десь у темряві мудровано вилаявся Свист.

— Ну що? — гукав з окопу Пшеничний.— Докопалися! Якби не я, то й прогавили б. Чекали підмоги з тилу, а там уже німець.

Овсеев якомось похмуро мовчав, стоячи поруч і вслухаючись у звуки далекого бою. Невдовзі біля нього з темряви виринув Свист, підійшов і зупинився позаду насторожений Глечик.

А там, удалині за лісом, загримів нічний бій. До перших кулеметів долучилися інші; їхні черги, наповзаючи одна на одну, зливалися в далеку, приглушену вітром тріскотняву, безладно й неквапливо заляскали постріли з гвинтівок. У чорне піднебесся ще злетіла ракета, потім — друга і дві разом. Догоряючи, вони зникали за похмурими вершинами дерев, а на низькому захмареному небі ще якийсь час мигали неяскраві похололіві відблиски.

— Ну? — не вгамовувався Пшеничний, звертаючись до насторожених, примовклих людей.— Що?

— Чого ти нукаєш? Ну, чого нукаєш, Мурло? — злісно обізвався Свист.— Де старшина?

— Фішера в секрет повів,— сказав Овсеев.

— А того нукаю, що треба щось робити. Оточили ж, ось і ну,— не збавивши тону, кип'ятився Пшеничний.

Йому ніхто не відповів, усі стояли й слухали, охоплені недобрим передчуттям. А там, у далекій нічній п'їтьмі, все розлягалися черги, вибухали гранати, вітром розносило навкруги негучну на відстані луну. Люди по-

смутніли, опустилися їхні натруджені руки, гарячкова тривога вривалася в думки.

У цьому похмурому мовчанні й застав їх старшина, який захеканий прибіг до сторожки. Він, звісно, розумів, що зігнала людей до цього крайнього окопчика, знав, що в таких випадках найкраще без зайвих слів виявити свою владність і твердість. І ще здалека, не пояснюючи нічого й нікого не заспокоюючи, старшина з нарочитою злістю закричав:

— Ну, чого поставали, як ті стовпи на узбіччі? Чого злякалися? Га? Чи ти ба: стріляють? Ви що — не чули пострілів? Ну що, Глечик?

Глечик розгубився від того грубуватого звертання, знизав у темряві плечима.

— Та ось оточують, товаришу старшина.

— Хто сказав: оточують? — розізлився Карпенко. — Хто?

— Що оточують — факт, не булка з маком, — буркотливо зазначив Пшеничний.

— А ти мовчи, товаришу боєць! Чи ти ба — оточують! Скільки вже оточували? У Тодоровці — раз, у Боровичах — два, під Смоленськом тиждень вибиралися — три. І що?

— Так то ж усім полком, а тут що? Шестеро, — озвався з темряви Овсеев.

— Шестеро! — передражнив Карпенко. — А ці шестеро що, дівки? Чи бійці Червоної Армії? Нас он у фінську на острові троє залишилося, два дні відбивались, від кулеметів сніг до моху розтанув, і нічого — живі. А то — шестеро!

— Так то у фінську...

— А то в німецьку. Один чорт, — уже трохи спокійніше сказав Карпенко й замовк, відриваючи від газети на цигарку. Поки він її скручував, усі мовчали, побоюючись висловити невеселі здогади й уважно прислухаючись до згуків бою. А там, здається, поступово ставало

тихше, ракети більше не злітали, стрілянина помітно рідшала.

— Ось що,— обізвався старшина, слинячи цигарку,— нема чого мітингувати. Давай копати кругову. Окопчки з'єднаємо траншеєю.

— Слухай, командире, а може, краще відійдемо, поки не пізно? Га? — помірковано спитав Овсеев, застібаючи шинель і брязкаючи пряжкою свого ремня.

Старшина зневажливо гмукнув, даючи знати, що його дивує така незрозуміла пропозиція, і з прикрістю спитав:

— Наказ ти чув? Перекрити дорогу на добу. Ну й виконуй, нема чого базікати.

Усі невесело мовчали.

— Ну, досить. Давай копати,— бадьоріше й лагідніше сказав командир.— Окопаємось, і завтра як у батька за пазухою будемо.

— Як у Мурла в торбі,— жартома зауважив Вітька Свист.— І сухо, і тепло, і господар шанує. Ха-ха! Ходімо, Паничу, берімося до діла, ярина зелена,— шарпонував він за рукав Овсеева, і той знехотя подався за сусідом у морок ночі. Глечик теж пішов на своє місце, а старшина мовчки постояв, затягся разів два димом махорки і притишено суворо мовив до Пшеничного:

— А ти в мене накличеш біду. Я з тебе шкуру спушу за твої штучки. Згадаєш...

— Які штучки?

— Такі,— почувлося з темряви.— Сам знаєш.

4

Сердитий на старшину за ту погрозу і стривожений небезпекою, Пшеничний нерухомо постояв з хвилину, виважуючи свої почуття, а потім, майже вмить щось надумавши, неголосно кинув у темряву:

— Досить!

Так, досить. Досить місити болото по цих розбитих дорогах, досить цокати зубами від холоду, голодувати, досить тремтіти від страху, копати-перекопувати землю, глухнути в боях, де тільки кров, рани та смерть. Давно вже Пшеничний приглядався, чекав нагоди, вагався й боявся, але тепер, попавши в цю пастку, остаточно наважився. Своя сорочка ближче до тіла, а життя для нього дорожче за все, і зберегти його можна, тільки кинувши зброю і здавшись німцям. Може, не вб'ють, дарма що стільки балакають про них — Пшеничний не дитина і знає, що й німці — люди.

Вітер усе гудів у вухах, студив обличчя, і, щоб захиститися від нього й поринути в свої думки, Пшеничний знову сховався в окопі. Траншеї він вирішив не копати, хай це робить Глечик, а він уже відкопав своє. Йому тут не шкода лишати нікого — старшина зубатий і в'їдливий, як фельдфебель, Вітька Свист — блатняк і брехун — усе Мурло та Мурло. Правда, він і всіх інших, окрім хіба Карпенка, також називає тільки на прізвиська — Овсеев у нього Панич, Фішер — Учений, Глечик — Салага, — але ж вони всі молодші, а він, Пшеничний, разів у півтора старший за кожного з них (хіба тільки Карпенко такого ж віку). А Овсеев і справді панич, розпещений у дитинстві білоручка, здібний до науки і ледачий в роботі; Глечик — зовсім ще дитина, слухняний, але як слід не обстріляний, боязкий, з таким не дуже весело в бою. Фішер — підсліпуватий книжник, з гвинтівки вистрілити не вміє, заплющує очі, коли натискає на спуск — от і воюй з такими. Хіба з ними подужаєш тих, навчених, озброєних чудовою, мов іграшка, закордонною зброєю, автоматами й кулеметами, що стріляють, наче швейні машинки шиють...

У затишку окопу чутно, як недалечко довбає землю Глечик, час від часу порипують од вітру двері сторожки й шумить, висвистує свою осінню пісню сухий бур'ян

у канаві. Пшеничний вийняв з кишені й доїв рештки сала і, сплівши руки, притих — віддався журливим думкам.

Недоладно й гірко склалось життя цього чоловіка.

Перші враження від кривди чіпко й довго тримаються в людських почуттях. Іван як тепер пам'ятає те тяжке голодне літо, коли жінки сусіднього села Ольховки з великодня виходили на межі й збирали щавель, кропиву; пухли з голоду діти й старі; чорні й мовчазні від горя, цілу весну ходили в поле повз хутір ольховські мужики. Люди їли траву, товкли кору з дерев, терли полову, раді були якійсь жменьці відвіюк, щоб підмішати в трав'янисту огидну страву, склеїти трав'янку. У них на хуторі також було негусто, але трави не їли — дві корови давали молоко, і в коморі в засіках ще щось було. Того літа доля звела тринадцятирічного Івана з сільським хлопчаком Яшкою. І від того, що в свій час Пшеничний помилився, роблячи вибір між ним і батьком, усе подальше життя він гірко нарікав на себе.

Одного разу на якесь свято — Петра чи трійцю — в дрімотне літне надвечір'я, коли сонце, схилившись до обрії, розтрачує свій пал, тринадцятирічний Іванко повертався на хутір. Незадовго перед тим батьки приїхали з базару, і він одвів на підлісок коня, де спутав його й пустив пастися. Підходячи вже до високої брами садиби, хлопець почув розмову в дворі. До нього долинали жалісливий жіночий голос і часом невдоволене батькове покашлювання. Батько в новій святковій сорочці й жилетці сидів на східцях ганку й смоктав люльку, а поруч, зігнувшись і насунувши на обличчя низько пов'язану хустку, стояла вдова Мирониха — якась їхня далека родичка, — вона плакала й щось просила.

У ту хвилину, коли Іван зайшов на подвір'я, запанувала мовчанка, жінка благально й боязко дивилася на батька, затуливши рота ріжком хустки, а батько серди-

то, як то відразу помітив хлопець, пахкав клубами диму й мовчав.

«Гаразд,— нарешті озвався він.— Хай прийде. Дам з пуд. А завтра на світанку щоб був тут. Коси не треба, косу мою візьме».

Жінка перестала плакати, всякалась і почала дякувати, а батько підвівся з ганку й пішов.

На другий день ранесенько мати, як звичайно, ласкаво розбудила Іванка на сіннику, подала зав'язаний у рушник сніданок — шматок шинки та окраєць хліба. Він завжди в такий час носив батькові в поле снідати, але цього разу їжі було вдвічі більше. Іванко здогадався, що це помічниківі. Робітників вони наймали й раніше — в косовицю, жнива, молотьбу, але тримали недовго: батько був вимогливий, вередливий, сам беручий до роботи, дужий, і мало хто міг догодити йому.

Вийшовши з вільшняка, Іван побачив наполовину скошений лужок і на краю його — батька та Яшку Тереха. Але, видно, щось там скоїлося, бо вони не косили, а стояли один супроти одного; батько однією рукою держав зламану біля шийки косу, другою — кісся і люто поглядав на Яшку. А хлопчак, у полотняній сорочці, в підкочених до колін штаних, чухав худі груди й виправдовувався:

«Дядечку Супроне, їй-богу, ненавмисне. Махнув, а вона якось ковзнула об камінь і відлетіла».

«Ледацюга проклятий, лайдак,— кричав батько, трясучи густою злежаною бородою.— Таку косу понівечив! Адже чуже? Га? Якби своє, то інакше б глядів, злидень! Ех ти!»

Він кинув косу, обома руками схопив кісся, замірився і, горлаючи та чимдалі зовсім звірюючи, заходився ним бити хлопця по голові, по руках, якими той затулявся.

Іван відчув, як залякли від страху, а ще більше від великої прикрості його ноги; він боявся й хотів закрити на батька, щоб спинити його шаленство, йому шко-

да було тихого, кволого хлопчачка, завзятого рибалку, чудового знавця всіх навколишніх лісових таємниць. Але не закричав, а поволі йшов до них, хоч його поривало дременути звідси, щоб не бачити й не чути нічого.

За поламану косу Яшка працював у них зайвий тиждень — стогував, сушив, звозив сіно, потім ще допомагав у жнива. Іван до нього ставився доброзичливо, після того випадку на сіножаті він у душі відчував і свою провину й затаєну невиразну кривду. Вони заприятелювали, ходили разом купатися, ставили на кротів пастки й ніколи не говорили про батька. Іван знав, що Яшка ненавидів господаря, ця його неприязнь непомітно передалася й молодому Пшеничному, він відчував, що батько — зажерливий, злий, несправедливий і що це недобре.

Минуло кілька років. Іван втягнувся в селянську роботу і, всупереч собі, в усьому йшов за батьком, який нещадно школив сина в нехитрій землеробській науці, що її осягнув на практиці сам. Яшка незабаром пішов на службу в Червону Армію, відслужив там два роки й повернувся до села зовсім іншим — змужнілим і порозумнілим. Через якийсь час він став заводієм усіх молодіжних справ у селі, почавши цю свою діяльність з гуртка воякничих безбожників.

Іван взагалі цурався сільських хлопців, до села ходив хіба що в свята на вечірки, а так жив відлюдкувато — своїм хутором, господарством, під щоденним батьківським наглядом. Але взаємна прихильність молодого Пшеничного і колишнього наймита Яшки, певно, не згасла в серцях обох, і ось одного разу пізньої осені, зустрівшись на сільському вигоні, Яків запросив Івана прийти ввечері подивитися на репетицію безбожної п'єси. Іван не подумав тоді, як до того поставиться батько, й згодився; увечері намазав дьогтем юхтові чоботи, надяг чумарку й пішов. Там йому сподобалося. Хоч сам він і не брав участі в п'єсі, проте подивитися на інших було цікаво. Згодом він зачастив до тієї похилої вдови-

ної хатини, ближче зійшовся з хлопцями й дівчатами; його не кривдили, хоч часом незлобиво насміхалися й жартома обзивали молодим підкуркульником.

І ось про це якось довідався батько й одного ранку, не тямлячись від злості, нагримав на Івана, вдарив вуздечкою матір, коли та заступилася за нього, і пригрозив вигнати з дому безбожника-сина, який зганьбив на старості літ батькову честь. Іванові було дуже прикро, але давня закореніла звичка в усьому скорятися батьковій волі взяла гору, і він перестав навідувати Яшку. Яків це помітив. Якось, разом повертаючись з млина, вони щиро розговорилися.

Говорив, правда, Яшка, Іван слухав, бо за вдачею був мовчазний, але не погодитися з хлопцем не міг. А Яків розповідав про класову боротьбу, про крах приватно-власницьких звичаїв, про те, що старий Пшеничний — сільський глитай, що він виспажив його, Іванову, матір, як наймита, заїздив і самого Івана, що він ладен луснути від зажерливості.

«Слухай, як ти живеш з ним? Я втік би від такого лиходія. Хіба це батько?»

Іванові було вельми тяжко. Вони йшли тоді тихою піщаною дорогою за навантаженими возами, і в його очах, наганяючи нездоланну млість, мигтіли й мигтіли колеса. Він вірив Ящі й розумів, що краще було б йому порвати з батьком, піти на свій хліб, як-небудь прожив би, але на це не вистачало відваги. Отак, як слід не зімкнувшись, назавжди розійшовся його шлях з громадою, з тими, хто дав би йому віру в життя, у власну гідність і, може, вберіг би душу від нестерпних мук самотності.

Далі, через якийсь рік чи два, батька розкуркулили — забрали до сільради все їхнє майно, описали будівлі, а самого з матір'ю вислали. Іван тієї зими жив у містечку в дядька і вчився в семиріччі. Дядько був непоганий чоловік, майстер на всі руки, до племінника ста-

вився так само, як і до своїх трьох дочок, і ні за що не докоряв йому. Але по ледь уловимих прикметах та дрібницях юнак бачив, що він усе ж таки тут зайвий, що він чужий, і від того Іванові не було радості. Учився він непогано, розумів і любив математику й після семирічки подав документи до вчительського технікуму. Він чекав екзаменів, чекав і мріяв, убачаючи в своєму студентстві єдиний щасливий вихід з того глухого кута, в який його загнало життя. Але на екзамені його не вікликали, документи незабаром повернули, і в казенному папері холодно пояснювалося, що до технікуму прийняти його не можна, бо він — син куркуля.

Це було величезне горе для молодого Пшеничного, куди більше ніж розкуркулення, бачити яке йому не довелося, перша справді невігойна рана в душі. Іван подумав, що він не такий, як усі, що батькова тінь, мов прокляття, тепер застуватиме йому дорогу в житті. Але змінити щось, здавалося йому, було вже пізно.

Після невдалої спроби вчитися далі Пшеничний — уже рослий, при зви чаєний до праці парубчак — з рік опановував у дядька мулярське ремесло, а потім подався до міста шукати свого хліба і свого щастя.

У Брянську він вступив до мулярської артілі, потрапив до бригади таких, як сам, молодих хлопців, мурував фабричні озії, по вузьких молочних помостах ганяв тачки з розчином, по драбинах таскав на поверхи цеглу. Себе він не шкодував, працював із запалом, з батьковою заповзятливістю, і це невдовзі помітили товариші й начальство. Його хвалили на зборах, ставили за приклад іншим, і хлопець поступово почав забувати про свою неповноцінність і нещасливу долю. Про батьків він не розповідав нічого, листів від них не одержував і не знав, де вони та що з ними. Уночі йому іноді снилося що-небудь з дитинства, і тоді його огортав жаль за тихою, забитою матір'ю; батька він не згадував, знав: він і там такий самий зажерливий, злий і затятий.

У той час на будові створили комсомольський осередок, багато хлопців вступило до комсомолу і, звичайно ж, потягли туди й кращого муляра Пшеничного. Юнак подумав, погадав, і в нього, захоченого довір'ям і вже повеселілого після недавніх знегод, прокинулася надія, що й він може стати людиною, тож і написав заяву. На зборах попросили розповісти все про себе, батьків та родичів і, коли почули, що він син куркуля-хуторянина, його не прийняли.

Він тяжко переживав, кілька днів не ходив на роботу, крижем лежав у гуртожитку. Сталося так, що не знайшлося нікого, хто був би йому ближчий за інших, утішив би тієї хвилини, підбадьорив. До нього раптом змінили ставлення всі найщиріші приятелі, почали цуратися хлопця, трималися осторонь своєю комсомольською компанією. Це була образа, що не забувається до смерті. Іван Пшеничний тепер уже остаточно повірив у свою відчуженість, і його вперте серце зажадало помсти.

Він поїхав з Брянська, жив якийсь час у Донбасі, працював на шахтах і всюди пам'ятав, що він не рівня іншим, що він — класовий ворог, що між ним і людьми пролягла глибока прірва в житті. Він намагався забути часом у праці, часом — у горілці. Але це не забувалося, не минало ніяк і ніде. Про це йому нагадали у військкоматі, коли призивали до армії. «Ти — син куркуля і служитимеш у робочому батальйоні», — сказав заклопотаний метушливий капітан. І Пшеничний став червоноармійцем робочого батальйону — трохи вчився військової справи, а більше працював: будував залізницю, мости, тунелі. Це було в Сибіру, взимку він наловчився їздити на лижах, у змаганнях одного прекрасного дня посів перше місце. І коли якось стали організувати лижний агітаційний пробіг на двісті кілометрів, то як кращого лижника записали й Пшеничного. Він був радий відзначитися бодай цим своїм умінням, але й тут,

мов чорний кіт, з'явилося на його дорозі колишне. Уже зі старту його повернув комісар, сказавши, що йому їхати не можна, бо в нього, червоноармійця Пшеничного, не все гаразд з біографією.

Згодом ще було багато дрібних і великих образ, викликаних батьковим минулим, і Пшеничний скорився, відступив набік, не ліз більше туди, де були не такі, як він, люди. Тільки сам собі, сам для себе, наперекір усім — такий вовчий девіз поступово засвоїв Іван Пшеничний. Він не гребував нічим: коли треба було, обманював, крав, ошукував, до слабших у нього завжди скипала ненависть, сильніших він побоювався і теж ненавидів. Він розумів, що поводився негарно, не по-людському, робився злим і недобрим, як батько, але переінакшити себе вже не міг і котився все більше туди, куди жнуть людину її образа і злість.

Коли почалася війна і німецькі війська посунули на нашу землю, серед величезного моря біди й сліз був чоловік, який таємно радів. Цим чоловіком був боєць запасного батальйону Іван Пшеничний, який згодом став фронтовиком і сьогодні ось остаточно намірився здатись у полон.

5

Уночі вітер поступово стих, зате звідкись із шестиливої темряви почав накрапати дощ. Відразу намокли капловухі пілоти на головах бійців, поступово набрякали вологою, важчали, ставали лубом шинелі. Свіжорозкопана земля швидко перетворювалася в глей і налипала на черевики.

У похмурому мовчанні бійці знову налягли на роботу. Більше навромацки, бо майже нічого не могли бачити, вони скребли в темряві лопатками — копали траншею, щоб з'єднати нею всі стрілецькі окопчики. Та три-

вога, що несподівано охопила їх від недавньої перестрілки в тилу, поволі влягалася, наткнувшись на сувору непохитність старшинської упевненості в своїй силі й удачі. Карпенко, здається, був спокійний, такий, як і завжди, хіба що тільки менше покрикував на людей, а вночі на якийсь час і зовсім примовк. Та й інші теж працювали мовчки, більше наслухували: хіба мало що може принести їм ця фронтова непогожа ніч?

Напрацювавшись і віддавши лопатку Овсееву, старшина сів на бруствер і замислився. Чим більше минало часу відтоді, як вони розсталися із своїм батальйоном, тим усе щільніше обступали його турботи-думки. За день вони відірвалися від ворога, знесилений бомбуваннями, полк поспішав відступити за ліс, окопатися, налагодити оборону і якимось удержатися на лісовому рубежі. Дорогу — підступ до цієї оборони — комбат наказав утримувати добу. Ніч стоїть ось тиха, а хто знає, яким буде завтрашній день? Підуть німці іншим шляхом чи наваляться на цю дорогу, і тоді, звісно, їм, шістьом, доведеться набратися горя. Ця думка весь час гризла старшину і тоді, коли він допомагав Овсееву копати, і тоді, коли сидів, прислухаючись до звуків ночі. Зовні спокійний і завжди впевнений у своїх вчинках, Карпенко насправді був не такий. Але за тривалий час командирської служби він засвоїв правило: усі сумніви приховувати в собі, а напоказ виставляти тільки залізну впевненість та непохитну твердість волі. «Твоя правда чи ні, а сказав — стій на своєму», — так колись учив його старшина надстрокової служби Броваров, і Карпенко на все життя запам'ятав мудрі слова старого служака.

Дощ усе сівся й сівся рідкими дрібними краплями, від яких мокріло обличчя, і по скронях, стікаючи до шиї, котилися неприємні холодні струмені. Старшина встав з бруствера й оглянувся: забувати про обережність тут не випадало. Усі копали. Поруч Свист та Овсеев, з того боку сторожки — чутно було — длубався

Глечик. З усіх боків обложила землю глупа ніч, негода, холоднеча й невиразна, як давно забута турбота, незрозуміла тривога.

Не почувши нічого підозрілого, Карпенко взяв з бруствера свій мокрий «ручник» і, ховаючи його від дощу, поставив під стіну сторожки. Потім переніс туди ж дві скриньки патронів і зупинився біля розгруженої землі над траншеєю, де, сопучи й покректуючи, копирсався Овсеев. Боець відчув, що поруч старшина, і, не розгинаючись та все колупаючи землю лопаткою, поскаржився:

— Сізіфова праця: довбаєш, довбаєш — і ніякого сліду.

— Погано довбаєш, виходить, — думаючи про щось інше, сказав Карпенко.

Овсеев кинув у темну яму лопатку й випростався.

— А взагалі на якого біса все це? Полк відійшов, а нами прикрився? Як це називається?

Він був стомлений, важко дихав і говорив з давно накіпілою злістю.

— Це називається: виставити заслін, — спокійно відповів старшина.

— Ага, заслін? А чим кінчається такий заслін, тобі, командире, відомо?

— На що ти натякаєш? Га? — розсердився Карпенко.

Овсеев заворушився в траншеї, шпурнув у темряву грудку і сказав тоном, що давав зрозуміти: дарма сперечатися про те, що й так ясно:

— Що там натякати! Ти й сам знаєш: смертники ми, ось хто!

— От що, Овсеев, — помовчавши, твердо сказав старшина. — Ти думай що завгодно, але базікати не смій! Чуєш?

Він не хотів більше розмовляти з цим бійцем, який надто швидко здогадався про все те, чого краще було б йому не знати, і пішов геть. Чоботи ковзали по розмоклих грудках землі, стомлене тіло від холоду проймали

дрижаки. У довколишній темряві шумів рясний дощ, барабанив по шматку бляхи на даху сторожки.

Старшині було неприємно, що його затаєні навіть від самого себе здогади й підозри так легко збагнув цей хитруватий, тямущий боєць. Прослуживши разом з ним кілька днів, Карпенко так і не знав, який насправді цей Овсеев і як йому, командирові, ставитися до нього. Як би було це в мирний час, то з Овсеева, мабуть, вийшов би непоганий боєць — такий на політзаняттях одержував би самі п'ятірки, краще за багатьох справлявся б з фізпідготовкою, та й щодо інших наук багато кому довелось б позаздрити йому. Але тепер, у лиху годину війни, Овсеев своєю хитрістю, надмірною здогадливістю та кмітливістю щодо різних ходів-виходів не подобався старшині. Правда, прямих причин для обурення ще не було, а тому не було й твердої впевненості, що почуття це справедливе.

«От добре», — задоволено подумав Карпенко, підходячи до Глечикової позиції. У нічній пільмі невиразно чорнів високий бугор бруствера, що його вимостив цей боєць, а десь у темній глибині траншеї все шурхала й шурхала з лопатки сира земля.

Карпенко помовчав, задоволений старанням молодого бійця, хотів похвалити його, але стримався. Такі слухняні, як Глечик, у мирний час, якщо мають певні здібності, теж бувають добрими червоноармійцями, дисципліни вони не порушують, за їхні вчинки до начальства не викличуть. Але яким він буде завтра, цей тихий, покірливий Глечик? Мабуть, уткне голову в куток своєї глибокої траншеї і тремтітиме, поки навколо відгримить бій, а мо', й гірше? Найважче в такому випадку, як старшина знав по собі, це — початок. Пережити його, витримати, а там почне вже гартуватися справжній боєць.

— Ти звідки, Глечик? — спитав Карпенко, стоячи над траншеєю.

— Я? З Білорусії, Бешенковицького району, коли чули,— скромно відповів боець.

— А як же ти тут опинився, в Росії?

— Утік. Був у Вітебську, у ФЗН учився, а як німці підступили, утік. У Смоленську пішов до військкомату — прийняли в армію.

— Доброволець, виходить? — удавано здивувався старшина.

— Ба ні. Мій рік почали вже призивати. Якраз того дня у військкомат наказ надіслали — брати двадцять третій рік.

— То скільки ж тобі?

— Ну рахуйте — з двадцять третього року, вже вісімнадцять.

— Так, небагато,— задумано мовив Карпенко.— А чому це ти сам копаєш? Де Пшеничний?

— Та хай, я й сам упораюсь,— ухильно відповів з темряви Глечик.

— Пшеничний! — покликав старшина.— Берись допомагай. Бач, на одного хлопця звалив стільки роботи.

Десь поруч, не дуже поспішаючи вилазити з окопчика, вовтузився в чорнобилі Пшеничний, потаємні думки якого було так несподівано перервано. Цього разу він не заперечував, слухняно стрибнув у Глечикову траншею і взяв з його рук лопатку.

А дощ припускав усе більший. Важчала на плечах шинель, чоботи чвакали в набухлій вологою землі. Від залізниці старшину покликав Свист — Карпенко підійшов до нього.

— Приймай роботу. Все,— сказав боець.

Старшина скочив у траншею, пройшов кілька кроків, в одному місці вона була до пояса — не більше.

— Давай глибше, так не піде.

Вітька Свист мудровано вилаявся, постояв, віддихався і, завзято поплювавши на долоні, знову заходився копати.

Мабуть, уже тільки майже опівночі вигнута дугою траншея сяк-так з'єднала п'ять стрілецьких окопчиків. Не скрізь вона була потрібної глибини — на ділянці Пшеничного, якому разом з Глечиком випала ще й Фішєрова частина, вона сягала не більш ніж до колін. А про зграбність уже нічого було й казати — вийшла вона крива й кострубата: звісно, нічна робота. Та на це тепер не дуже зважали ні бійці, ні їхній командир.

Усі вони страшенно намокли, і опівночі Свист, першим закінчивши свою роботу, навідався у сторожку, задулив якимось ганчір'ям обоє віконць і взявся розпалювати в грубці. Старшині, який прийшов туди слідом, це самоправство не дуже подобалося, проте він не заперечив ні Свисту, ні Овсєєву, коли той невдовзі теж заходився коло того діла. Карпенко розумів, що людям, як-не-як, треба відпочити до ранку, бо завтра на них чекає немало інших турбот, інших, куди важчих справ.

Так поступово в цю покинуту людьми халупу зішлися всі п'ятеро. У розчиненій грубці весело горіли сухі соснові тріски, а дбайливий Свист усе щось троцьив на підлозі своєю незамінною піхотинською лопаткою.

Затишку було тут небагато; дуло з вікон, дим не хотів іти в комин і, розповзаючись під низькою стелею, виїдав людям очі, та все це здавалося їм раєм після тієї негоди, від якої вони сюди сховалися. Головне — тут було сухо, мокрота й холод лишилися за дверима і нагадували про себе тільки невиразним шерхотом вітру та стукотом дощових крапель по даху.

Карпенко приліг на тапчані, витягнувши обліплені грязью ноги. Тіло відразу зборолало солодка знемога, так і кортіло заплющити очі й безтурботно подрімати кілька хвилин. Коло грубки, мов зачаровані, вступилися в миготливий вогонь Овсєєв і Свист, у потемках біля порога, крєкчучи й сопучи, перевзувався Пшеничний. По-

заду всіх приткнувся Глечик, постать якого розпливалася в напівтемряві.

— Ех, ярина зелена, думаю іноді й дивом дивуюся, як недоладно людина зроблена,— розважливо говорив Вітька Свист, перегортаючи тріскою жар.— Коли є багато, то хочеться ще більше. А коли нема нічого, то якась дрібниця— вже мрія. Нещодавно під Щербакми, коли нас розпластували танки, я тільки й мріяв: скоріше стемніло б. Здавалось, усе віддав би за одну хвилину темряви. А тепер от і німців нема, і танків не чути, то хочеться ще й тепла, і сухого місця. Дивно...

— Відкрив Америку,— буркнув Овсеев.— Ще Шекспір писав: «Коня, коня! Півцарства за коня!» Розумієш? За коня. Припече, то віддаси.

Він міцно обхопив коліна білими пальцями й сидів так, поглядаючи в грубку,— стомлений, роздратований і невеселий.

— А що це німець сьогодні: запропастився чи заблукав? Не чути щось,— накручуючи обмотку, обережно зауважив Пшеничний.

Свист люто глянув на нього.

— Ага, чекай, заблукає він тобі. Настане ранок— почувеш.— Він ще поверушив тріскою у грубці й раптом вигукнув:— Хлопці! Ідея! Давайте вечерю злагодімо. А то, їй-бо, кишка з кишкою свариться. Пшеничний, діставай свій казанок!

— А що зваримо?

— Ну, братці, що в кого є. У мене — півпачки пшона.

— У мене горохового концентрату трохи було,— озвався Глечик.

— Чудово. Зваримо кашу на згубу фашизмові,— розохотився Свист. На його білявому, тонкогубому обличчі сяйнуло захоплення.— Мурло, неси води, та чистої на-бери, як з-під крана.

— Де її набереш тепер чистої? Усюди грязюка.

— Ото дивак, ярина зелена. Під дах підстав. Забув, як бабуся ночви наливала, а ти солдатського казанка не набереш?

Пшеничному не хотілося вставати з місця, але не було бажання й заводитися з цим Свистом, і він незграбно підвівся з підлоги, зав'язав свою торбину й виїшов. Як тільки за ним зачинилися двері, Вітька враз підхопив його напакований мішок і спритно запустив туди руку.

— Так, ремінь командирський Мурло на кінець війни припасе, якась банка, нова сорочка, сухі онучки — на, Салаго, на переміну буде.— Він тицьнув Глечику пару онуч і знов поліз у торбу.— Ага, ось він, окрайчик, так, так... цукру грудочка... о, братці, сало! Ура Пшеничному, от молодчина, не все з'їв. Каша буде з салом.

Він швиденько зав'язав лямки торбини і шпурнув її в куток.

— Слухай, Свист, недобре робиш,— кинув з тапчана Карпенко.— Треба б спитатися.

— Еге, спитатися! Дулю ти в нього, скнари, візьмеш.

Незабаром прийшов з водою Пшеничний, подав казанок Свисту й тихо сів на своє місце в кутку. Свист, моргнувши білими віями, лукаво подивився на нього.

— Братухо Пшеничний, чи немає в тебе якого шматка до загальної складчини?

Пшеничний мовчки покрутив головою. Свист знову підморгнув друзям.

— Ну що ж... Обійдемося гречко-вівсяною сумішшю.

Втиснутий у грубку казанок з водою незабаром зашипів на жару, а Свист на розстеленій полі шинелі почав розтирати сухі шматки концентрату. Овсеев похмуро дивився на вогонь, шулився за Свистовою спиною вайлуватий Глечик, а в кутку невиразно ворушилося широке обличчя Пшеничного. Старшина, підперши голову рукою, лежав на боці, поглядав на свій нечисленний

взвод і думав. Хто знає, як їм пощастить завтра, чи впровадяться вони з тим завданням, заради якого їх тут залишили? Чи вистачить у них сили й уміння? Чи всі подолають страх? Кому судилася доля вистояти до кінця? Командир усе ще не міг примиритися, що людей йому дали без вибору, перших, хто попався комбатові, а це, на його думку, було неправильно. Не подобався сьгодні старшині похмурий настрій Овсеєва, небагато пуття чекав він і від Глечика, знав, що завтра потрібен буде його, командирський нагляд за всім і за всіма. Йому подобався Свист, він непогано поведився в ці тижні відступу, та хто його знає?.. Чоловік сидів у тюрмі, і хоч зовні веселий і товариський, але невідомо, що він носить у собі.

Думав і про Фішера. На мить старшині чомусь стало шкода того вченого, розумного чоловіка, не звичаєного до знегод військового життя, безпорадного й кволого. Як вони від батальйону, так і Фішер від взводу підставлений тепер під перший удар, від якого хто знає, чи й буде порятунок. Думалося, хоч би він там не заснув перед світом, бо тоді може скоїтися лихо, яке і для них добром не скінчиться. Про себе Карпенко думав мало, він сам для себе був зрозумілий і простий, тож без найменшого сумніву й вагання знав: раз на нього поклалися комбат і командир полку, він не підведе. Може, вб'ють його, може, поранять, а як залишиться цілий, зробить усе, що буде треба.

Гоготіла, прискала іскрами грубка, за стіною десь дзюрчала з даху вода, шумів за стіною вітер, і дуже хотілося спати. Але старшина зусиллям волі відганяв дрімоту. Бійці сиділи на підлозі, не зводячи очей з казанка у грубці.

— Еге ж... Улипли ми на цьому чортовому переїзді,— тужливо сказав Овсеєв, кладучи підборіддя на зігнуті коліна.— Це вже аксіома.

На його слова ніхто не обізався — не заперечив і

не підтримав тих невеселих думок, тільки Глечик зітхнув у тиші та Пшеничний гучно висякався.

— Овсеев,— глухуватим, але рішучим голосом сказав Карпенко, коли запала тиша,— бери гвинтівку і — на варту.

Овсеев круто повернувся на підлозі.

— А чому я? Що я, гірший за інших?

— Без розмов.

— Давай, давай, Паничу,— під'юджував Свист.— Не бійся, каші не прогавиш. Залишимо, клянуся солоним огірком з хвостом оселедця.

Овсеев посидів ще, потім неквапливо застібнувся і неохоче вийшов, хряпнувши дверима.

Каша вдалася на диво смачна. Свист непомітно поклав на дно казанка витягнуте у Пшеничного сало, від чого все це несолоне місиво вийшло досить жирне й наваристе. Їли всі разом, з однієї посудини, дружно скребучи дерев'яними й алюмінієвими ложками, а Свист — навіть трофейною виделкою, скріпленою з ложкою. Коли вже насподі лишилося небагато, Карпенко облизав ложку й сказав:

— Досить. Решта Овсееву й Фішеру...

— Ну, братухо Мурло, як каша? — хитрувато спитав Свист.

— А нічого. З голоду сама в роті тане,— задоволено відповів Пшеничний. На його мордате, з товстими губами обличчя лягла лінькувата ситість.

— За це дякуй самому собі. Добре в тебе було сальце.

Пшеничний вражено закліпав очима, здогадався й відразу схопився за торбу.

— Злодюга ти, Свисте, ось хто,— злісно кинув він з темряви, мацаючи свій напакований мішок.— За такі штуки тобі треба пику набити, блатняго.

— Для твого ж пуза, диваче,— жартував Свист.— А то кокнули б тебе завтра голодного, і який-небудь Ганс

покраяв би твоє сало тоненькими скибочками та на свій бутерброд. А так ось і життя повеселіло, наче сто грамів пропустив.

Пшеничний усе ще бурчав у своєму кутку, а розмореній ситістю Свист солодко розлігся на підлозі, розкинувши криві ноги.

— Ну от і чудово,— казав він, погладжуючи свого живота.— Давно такої насолоди не відчував. Хіба що тоді, як із табору вийшов.

— Слухай, Свист, а за що ти до табору попав?— спитав Карпенко, скручуючи цигарку. Він знову вмотився на тапчані, теж подобрів від тепла і їжі, став подомашньому простий, товариський, приятний — такий, як і всі.

— Ет, довга історія. Історія з географією. Було діло, ага.

— Може, нізащо?

— Не скажу,— відразу посерйознішавши і щось згадуючи, відповів Свист.— Було за що. Могли б і більше припаяти, відбрикався двома роками. Можу розповісти, коли цікавить.

Він помовчав, поглядаючи на задимлену стелю, прислухався до негоди надворі, потім зітхнув і пошурував у грубці. Там щось стрільнуло в жару, яскравіше спалахнули дрова, освітивши насупленого в кутку Пшеничного, зацікавлене кирпате лице Глечика й замислене обличчя старшини.

7

— Дурний я чоловік... ось. Шалений, безголовий...— почав Свист.— Взагалі йолоп. Тільки тепер зрозумів це. Як кажуть, не воші мене заїли, а молодість загубила. Жив у Саратові, на Монастирці. Розкіш містечко, скажу вам, перший сорт — Саратов... еге ж...— Він помов-

чав, мрійливо пригадуючи щось і все поглядаючи в грубку.— Чотири роки вже, як не був там, душа знудьгувалась. Ага... Так ось, учився трохи. Учитись не любив. Та й дисципліна кульгала. Мати, бувало, ходить, ходить до школи — частенько викликали, лупцює мене, а толку ніякого... А взагалі була мало. Треба було б більше, тоді, може, й людина вийшла б, а так — ні те, ні се.

Підріс трохи, зашився в компанію — дружки любенькі, ярина зелена. А все-таки славний був час. Привілля, особливо влітку. Мати на роботі (на підшипниковому заводі працювала), а я — мов у раю. На кладовищі у війну граємо — до речі, там у нас Чернишевський, письменник, похований,— діловито повідомив Свист, повернувшись до Карпенка.— Пам'ятник такий величезний — як курінь, стоїть. Так ось — на кладовищі, на Лисій горі, в сосняку, а іноді вирвемося й на Волгу. Ото, братці, щастя, ярина зелена, сто чортів і бочка рому. Ніхто в тих місцях не бачив Волги? Ні? О, є на що подивитися. Широчінь, простір, вода, сонце, небо і, якби ви поглянули, райський куточок — Зелений острів посередині. Схопимо чийогось човна, попливемо туди і — забав на два дні. Мати шукає — і в міліції, і в колонії, і в тюрмі, а ми на острові кинджали вистружемо й розбійників удаємо.

Потім пішов працювати.— Вітька зітхнув, засунув у грубку край якоїсь дошки, заклопотано пошурював там тріскою.— Спочатку Григорій Семенович, сусід наш, мене до токарного діла призвичаював. Працював на тому самому підшипниковому, втулки робив. Спершу нічого, а потім набридло — гірше від редьки. Вранці — втулки, увечері — втулки, вчора — втулки і завтра — втулки, взимку і влітку — самі втулки. Уже ці кільця та дірки снитися вночі почали — гидота! З нудьги до горілки приохотився. Випивав. Якось у пивниці познайомився з одним чоловіком — Фроловим звали, щоб йому дишло

в пузо! Так хитро до мене під'їхав, і так і сяк, дивлюся — мила людина. І грошей не шкодує. Пили. Спритно він мені житуху отруїв, і не помітив, як оступачив дурня. Ти, каже, свій хлопець, навіщо тобі мозолі натирати? Хочеш, улаштую, робітка — лафа. І що ж? Улаштував продавцем у хлібний магазин. Працюю місяць, другий. Не скажу, щоб дуже подобалося. Правда, ситий (а тоді голоднувало було на Волзі), а так майже як і на підшипниковому — нудна робота, ріж та й ріж кілограми. П'ять тонн сьогодні, п'ять тонн завтра. Дарма що хліб, а за день так наріжешся, що гірше, ніж на заводі, стомишся.

Хотів уже драла дати з цього щастя, та одного разу з'явився цей Фролов. Каже, приходь у «Поплавок», діло є. Приходжу. Сидять у кутку під пальмою — мій Фролов і ще один, дядьком Огієм звали. Що, думаю, за діло? Випили, закусили — нічого не кажуть, ще випили, закусили — мовчать. Ще й ще. А потім Огій і каже: так, мовляв, і так, підкинемо кілька пудиків понад накладну — продаси? Продам, кажу, не залежить: товар ходовий. Ну от і порядочок, хлопець свійський, тішиться Огій. А мені сп'яну і невтямки, що це — мій перший крок до чорта в зуби. Добре на душі, сміливість так і пре, догодити хочеться людям — ось і згодився. А не знав того, ярина зелена, що сьогодні — кілька пудів, а завтра — десяток, а опісля — тоннами підкидатимуть мені хлібець. Прийде машина, почнуть вивантажувати — цей самий Огій і ще один, дивлюся — на вазі дві тонни. А накладну дають на півтори. Решта — наше. Гроші зайві всі їм віддавав. А вони ділилися. Спочатку скребло в мене на серці, думаю — до добра не доведе. А потім ті гроші збили з пантелику — повалили купою. Не звик стільки мати, що робити з ними? Не проп'єш: півлітровка шість карбованців, і тільки.

— Ну, це ти брешеш, — докинув Пшеничний. — З грішми ще ніхто не мав клопоту.

— Не мав? — ущипливо перепитав Свист.— Що ти розумієш, Мурло, душа копійчана...

— Гаразд, годі вам. Давай далі,— обірвав сварку Карпенко.

— Ага. Ну, тут розпалилася моя фантазія, захопивсь я фотографією. Купив апарат, усяке до нього причандалля, почав псувати папір і пластинки. Знімав. І на Волзі, і на Зеленому острові, і в парку. Наловчився з часом — нічого виходило. Подумав був: а чи не вступити мені до фотоартілі? Сказав якось Фролову — той тільки зубами заскреготав. Спробуй, каже.

Так, живу далі. Набридло фото, купив байдарку і ввечері, у вихідні — на Волзі. О, це я любив. Мабуть, душа така: завжди простору прагне. Фролов з Огієм теж інколи приходили, катав. Потім продав байдарку, купив моторку. Знову Зелений острів, та вже — не розбійники, а злодії, і не гра, а насправді. П'ємо, рибу ловимо. Туди ж якось раз привезли вони Льольку. Дівка, братці, розкіш, ярина зелена. Пальчики оближеш. Вогняна, бойова, весела, і захмеліла моя голова за один вечір — і горілки не треба. Купалися, пили, і там, у кущах, зловчився я, згріб її в обійми й поцілував. Думав, у морду ляпне, а вона — куди там — обхопила мене обома руками за шию, вп'ялася в губи, і дух мені перехопило, наче в яку прірву полетів.

Закрутило мене кохання з цією Льолькою, місця собі не знайду. Кажу, давай одружимося, житимемо по честі, а вона тільки сміється. Ходить до мене на побачення, цілується, але все потай, щоб Фролов не знав. Що ти, кажу, маленька чи він — батько тобі, чого боїшся? Не можна, каже, щоб довідався, і все. Не знаю, чим би це скінчилось, якби одного разу така історія не сталася.

На якесь свято домовилися зустрітись, приходжу, а вона стоїть біля танцмайданчика в парку з цим самим Фроловим. Відчув я недобре, але підійшов, а Фролов

бере мене за лікоть і відводить на бічну алейку. Думаю, щось буде, а він отак мені каже: облич Льольку, не чіпай — не твоя. Лють у мені скипіла. А чия, кажу, мо', твоя? Моя, каже, і очі як у вовка горять, а рука в кишені щось намацує. Ну, я не зважав на це, зловчився та добре садонув його у вилицю. Зчинилася бійка, штрикнув він мене фінкарем у лопатку, але і я кулаком почастивав. Позбігалися люди, зарепетувала Льолька, ну, нас і взяли. Привели у відділення — протокол і таке інше. Дивлюся — цей собака чуже якесь прізвище представляє замість себе, і документ у нього відповідний в кишені. Збунтувалася в мені кров — ах ти, гад, думаю, знову кимось заслонитися хочеш. Веди, кажу конвоїрові, до головного. Покликали начальника, взяв я та й розповів усе — і про хліб, і про Огія, і про наші шахер-махери. Нічого не втаїв — утаїв тільки Льольку. Чуло мое серце, що й вона не так собі, теж у цьому кодлі, а назвати не міг. Не назвав...

Свист чогось примовк і задумався, втупившись у грубку. Навколо, очікуючи, сиділи товариші. Карпенко, підперши голову рукою, лежав на тапчані і теж чекав. Свист ще помовчав, погладжуючи гарячі коліна і, видно, заново переживаючи давню свою біду.

— Посадили нас у камеру попереднього ув'язнення, почали слідство. До мене непогано ставилися всі — і міліціонери, і тюремники, і слідчі, а тут одного разу помічаю: щось перемінилося, підозріливо так поглядають і все намагаються на слові піймати. «У чому річ, — питаю, — я все вам по щирості». — «А чи все? — каже один чорний такий, схожий на кавказця. — А чому про Злотникову мовчиш?» — «Яку Злотникову?» — «Про Льольку», — відповідає і так пильно дивиться, наче крізь очі в душу хоче зазирнути. Виявляється, цей гад Фролов уже виказав її.

Ну й от, судили. Усю зграю. Як глянув я на суді, то аж злякався. Ярина зелена, виходить, я тільки кінчик

нитки їм дав, а весь клубок розмотали без мене. Чоловік двадцять усяких злодюг. І Льолька. Тяжко мені було, повірите, бачити її там. За себе не так прикро, як за неї. А вона в очі мені не дивиться, не розмовляє.

Невже, думаю, мене за донощика вважає? Мовчанка ця краєля мені душу, кортіло заговорити, а не можна.

Ну, дали кому скільки. Фролову — десять. Льольці — три, мені — п'ять. І поповзло життя тюремне, табірне. У Сибіру ліс пиляли. Ялиця, ялина. Сніг до заду, мороз, сопки. Дим від вогнищ навіть тепер уночі відчуваю — сниться мені. Усе, здається, ним просмерділо. Трелювали в западину. Пайки хліба, баланда, норми. Люд різний. Одні — нічого, душевні, інші — сволота. Охорона також. Важко було. Потім звик. З заліками відбув два роки. Випустили. Куди податися? Кажуть бувалі: на захід не сунься — тепер ти з блямбою на віки вічні. Там ти — як вовк в облаві. Усі улюлюкатимуть — судимий. Гайда на схід. Повірив, подався на схід. На Сахалін прибився, попрацював у шахтах — не сподобалося. Згадав Волгу — пішов матросом на сейнер. Крабів у Татарській протоці ловили, оселедців, а в путину — лососів. Важка житуха, морська, а звик — нічого. Море, воно приваблює — і муштрує, і не відпускає, мов примхлива коханка. Іноді допече у шторм, світ білий проклянеш, а стихне, заспокоїться — нічого ліпшого й не треба: простір, вітер — любо серцю, ярина зелена.

І тут — війна. Ага, забув вам розповісти. Був ще в моєму житті чоловік, любив я його, поважав. Не багатьох поважав, а його поважав, це по ширості. Володимир Кузнецов. Льотчик був. Капітан. Пам'ятаю, як був я ще малим шибеником, то на Монастирці по садках лазив, а він приїжджав у відпустку — в сірій гімнастерці, жовтих ременях, і кашкет із золотим крабом. Але особливо нам подобалися його значки на грудях — пам'ятаю, ворошиловський стрілець, ППХО, ГСО та парашутистський. Любили ми, пацани, за ним бігати, і

він не сторонився, дружив з нами. Одного разу я записку від нього Інці Голошкової носив — була така в нас краля. Ну ось, а потім цей самий Володимир зник — ні слуху ні духу. Батько його Григорій Семенович — той самий, що мене до токарства призвичаїв, — ходить мовчазний, сердитий, мати все горює, а де він — ніхто не знає. Але через рік чи два з'являється наш Володимир Григорович. Уже, куди там, три шпали на петлицях, замість значків — два ордени Червоного Прапора, але, знаєш, щось із здоров'ям негаразд. Поранений, виявляється, був, і, думаєш, де? В Іспанії. З франчуками воював, за республіку. Пізніше він сам мені це по секрету розповів. Звільнили його із служби через ту рану, і почав він чорніти від якогось горя, як той казанок від сажі. Став сумний, мовчазний — і все один. А побачить коли літака над містом, то, повірите, примружить очі й дивиться, дивиться... Той уже сховається десь чи й сяде, а він усе стоїть і вдивляється. А на очах сльози. Ото, братці, горе було людині! Коли я злигався з тією чортовою фроловською компанією, він щось помітив, — звісно, по сусідству недовго щось утаїш — і все казав мені: облиш ти, Вітько, не те робиш. Ну, а я не послухався. Хотів і не міг. Ну, а любив його дуже. І тепер так шкодую, що не послухався його, хоч, звичайно, він не знав усього, а тільки здогадувався. Та що ті здогади!

І ось отримую на Сахаліні невеличкого листа з Саратов від племінниці, пише — того взяли, того призвали, а син Кузнецова на другий день війни сам пішов. Не хотіли брати в льотчики, бо здоров'я негодяще, так він у піхоту напросився. Ну, думаю, картина, ярина зелена. Що, думаю, за гади, оті фашисти, коли вже такий чоловік готовий і в піхоті з ними битися? Ну й ось усі мої знайомі, колишні друзі найближчі — на фронті, тільки Свист у тилу. То був у тюрмі, а тепер — у тепленькому місці на рибфлоті. Ні, думаю, я теж людина,

не тварюка. Подав заяву: давайте розрахунок — не пускають. Каже начальник кадрів: «Облиш, Свистунов,— мене все Свистуновим звав,— облиш приндитися. Тут ти з дорогою душею до кінця війни відсидишся, чого тобі перти фашистові на рожен?» — «Ах ти, собако,— кажу,— там люди життя не шкодують, а тут — сиди. Не в тюрмі ж я, відсидів своє — давай гроші!»

Усе-таки вибив у них косу й прикотив до Москви. За старою звичкою пішов до начальника НКВС — так і так: колишній в'язень, хочу на фронт. Допоможіть.

І допомогли. Дав полковник папірець, з ним мене — на поповнення у стрілецьку дивізію і на фронт. Під Полоцьком оточили. Насилу з дручком одним — Альошкою Гореликом — ноги винесли. Ось на вас наткнулися. Узяв ваш комбат. Розпитав усе — як і що, куди і звідки — і взяв.

У сторожці потемніло, під стелею клубочився дим, іноді задував у вікна вітер. Карпенко курив, лежачи на спині, усі мовчали.

— Так, зазнав ти, видно, лиха,— сказав старшина.— Це не солодко — тюрма. Але було за віщо: винуватий, як не крути.

Свист аж стрепенувся від тих слів, видно було, вони близько зачепили щось наболіле в його затаєній душі.

— Було за віщо — це правда. Було. Дали п'ять — погодився. Дали б десять — ні слова б не сказав. Усе б відбув. Чорт з ним: заслужив — дістав по справедливості. Тільки, знаєш, не хочу, щоб увесь вік докоряли. Що було, те минуло, треба — ще відсиджу, стерплю, тільки без бирки, без штампеля — людина я, ярина зелена... І хоч йолоп, безголовий, дурний, але міркую незгірш за багатьох — тихеньких, рівненьких... От...

Карпенко на це не сказав нічого, всі мовчали, і чути було, як вив за рогом будки нестихаючий осінній вітер.

Вийшовши із сторожки, Овсеев зупинивсь і прислухався. Після світла з грубки, хоч і мізерного, в цій темряві нічого не було видно — чути тільки шум дощу та судорожні пориви вітру. Бійця відразу огорнула осіння нічна незатишність, від вогкості його напали дрижаки, він підняв комір і нерішуче ступив у морок ночі.

Під черевиками чвакало болото, ляпотів і ляпотів дощ по намоклій спині, пілотці, і недобре передчуття все глибше й глибше заповзало в душу бійця.

Одне з двох, думав Овсеев, або всі вони на чолі з старшиною — заплішені телепні, або він сам — скиглій і боягуз. Але боягузом він не вважав себе ніколи, бо пам'ятав у житті випадки, коли Алик Овсеев наважувався на такі вчинки, на які інші зовсім не були здатні. Просто він розумів те, чого не хотіли або не могли зрозуміти ні старшина, ні Свист, ні Глечик, ні Фішер, і це не на жарт турбувало його. Ну, звичайно ж, їх залишили в заслоні не для того, щоб вони, спокійно просидівши добу, потім наздогнали батальйон. Коли вже поставили на цій дорозі, то, виходить, саме тут підстерігає небезпека — рушать німецькі сили, зустрічі з якими хоче уникнути полк. Але що вони, шестеро, можуть удіяти проти фашистської навали, якщо з нею четвертий місяць не може впоратися вся наша армія? Першим же ударом їх тут прибіють, як того комара на лобі. І хто це надумав принести таку жертву? Явний прорахунок, безглуздий замір, нікчемний захід, та й годі. А цей твердолобий, недалекий Карпенко вперся, як баран у нові ворота, і тільки своє: наказано — то виконуй.

Овсеев пройшов разів зо два межею, далеко не відходячи від сторожки, прислухався і став під дах. Коли притиснутися до самої стіни, то можна хоч трохи сховатися від мокротечі й холодного вітру. Закляклі руки самі шукають тепла за пазухою і в кишенях, із сторожки

долинає розмова, щось там розповідає базікало Свист. Якийсь незрозумілий він чоловік, оцей Свист. Сам наче-то й нічого — розумний, спритний і світу побачив, а ніякого критичного підходу до обставин. Дивно навіть, як він, блатняк по натурі, може так беззаперечно скорятися всякому начальству? Спочатку, коли він тільки з'явився в їхній роті, Овсеев хотів заприятелювати з ним, бо нікого більше підхожого тут не було — усі якісь неотесані селяки, з якими — ні поміркувати, ні згадати. Але поступово Овсеев побачив, що цей Свист горнеться більше до інших, любить компанію, і Овсеев махнув рукою — дідько з ним.

Овсеев у полку жив сам по собі, це було не дуже весело, але хлопець просто не бачив поблизу нікого гідного себе, йому здавалося, що він куди розумніший, має тонший смак і глибші почуття, ніж усі ті, хто в цьому армійському житті був поруч з ним. Багатьох він зневажав, на інших, таких, як Глечик, просто не звертав уваги.

Помалу при звичаївшись до темряви, Овсеев став розрізняти тьмяну лінію залізниці, невиразні обриси стовпчиків на переїзді, чув, як сумно шуміли молоді посадки. На пагорку, на дорозі, все було тихо, справді, німці чомусь забарилися чи, може, заночували десь у таку негодю — а то було б лихо. А може, було б краще? Уночі вони ще зуміли б відірватися від ворога, сховатись у темряві, відійти, а ось завтра — навряд. Завтра всі вони загинуть — це вже напевно.

А гинути, проживши тільки двадцять років непоганого життя, Овсеев зовсім не хотів. Усе його ество, кожна клітинка тіла німо протестували проти загибелі й прагнули — жити, жити. К бісу цю війну, к бісу муки й кров, коли людині треба тільки одного — жити. Стільки насолод у цьому житті — спізнаних і ще не спізнаних, стільки радості й щастя, що гинути на самому його початку — злочин щодо себе. Цей твердолобий Карпенко ладен

розбитися на дрізки, аби тільки виконати якийсь безглуздий наказ. А Овсеев звик завжди зважувати, аналізувати, думати й знаходити для себе найкращий з усіх можливих вихід.

Цю звичку він набув давно, ще в школі, коли збагнув, що більшого іноді можна досягти й малими засобами. Він багато читав, учився легко, і вчителі та товариші вважали його здібним, розвинутим учнем. Без особливого зусилля давалися йому гуманітарні науки, математику він також знав, але дедалі більше не любляв. Вона вимагала ретельності, наполегливості, уїдливості до дрібниць, а це було не до вподоби легковажній вдачі Алика. Нескінченні домашні завдання з алгебри, тригонометрії, фізики забирали в нього весь вільний час, такий потрібний для спорту, втіх та розваг. І він домовився з однокласником Шугайлом — обмеженим учнем-переростком, який непогано справлявся з математикою і сидів другий рік у восьмому класі через цілковиту нездатність до мов. Цей Шугайло виконував за Алика всі домашні завдання з математики, писав за нього контрольні, полегшував усі його математичні обов'язки. Алик допомагав йому писати диктанти й твори, але робив це хитро, і якщо з математики оцінки в них були однакові, то з мовних робіт оцінка в Шугайла рідко коли сягала «4». А Алик майже не мав четвірок, він був відмінник.

Батько його, військовий лікар підполковник Овсеев, у справі юнака-сина втручався мало, у нього було зав'язку власного клопоту. Зате мати, вже немолода й дуже лагідна жінка, пестила єдиного свого сінка за п'ятох батьків і п'ятох матерів. З дитинства вона вбачала в Аликові тисячу талантів і незвичайних обдарувань. Досить було малому, пустуючи, торкнутися клавіші піаніно, як мати вже захоплювалась і хвалилася перед чоловіком, сусідами, знайомими: «Він же чудо-дитя — узяв акорд! О, він буде композитором!» Коли Алик незграбно виводив на папері послиненим олівцем якісь

кривулі, мати підхоплювала той папірець і бігла всім показувати — ось який здібний її син! Коли синок кривдив когось із малюків у дворі й на нього скаржилися сусідки, вона, зачинивши двері, казала: «Молодчина, синку. Не дозволяй, щоб над тобою брали гору».

Підрісши, Алик пішов до музичної школи, непогано провчився там два роки, але потім покинув. Мати через це дуже переживала, дивувалися педагоги, чому це він, хлопець, наділений хистом до музики, раптом утратив до неї охоту. Овсеев нікому не пояснював нічого, але сам знав достеменно, що вчинив правильно. «Краще бути першим у Галії, ніж другим у Римі»,— вчитав колись Алик і тепер зрозумів, що в музичній школі йому ніколи не бути першим. Першою там була Ніна Машкова, а на інше місце для себе Алик не міг погодитися.

Через місяць чи два Овсеев записався у студію образотворчого мистецтва, купив величезний альбом, медові акварельні фарби й цілу зиму малював натюрморти. Аликові здавалося, що його акварелі не гірші за роботи інших студійців, але викладач Леонід Євгенович, старенький чоловік у засмальцьованій толстовці, іноді, зупинившись біля його мольберта, куйовдив вузьеньку борідку й хтозна-чого питав:

— Ви, Овсеев, спорт поважаєте?

— Поважаю,— жваво повертаючись до нього, казав Алик, і вчитель згідливо кивав бородою.

— Правильно, футбол, наприклад,— чудове заняття для юнака.

Спершу Овсеев не розумів, а потім здогадався про ті невіразні натяки й перестав відвідувати студію. Якраз починалася весна, пригрівало сонце, на дитячому стадіоні до пізнього вечора бухали м'ячі — і Алик Овсеев віддався спорту.

Після кількох тренувань його зарахували до юнацької футбольної команди району, яка потім у змаганнях

на першість міста зайняла перше місце. Знімок команди-переможниці надрукували в місцевій газеті. Алик у вирішальному матчі забив два голи й відчув, наче він став набагато старший за свої шістнадцять років. Його перестали цікавити однокласники й навіть учителі, які виявляли до юнака-спортсмена щирю повагу. Він помічав, як дівчата поглядали на нього закоханими очима й товариші згоряли від заздрощів до його успіхів. Усе це приємно лоскотало його почуття, і Алик починав уже думати, що знайшов свою стежку в житті, коли на початку літа їхню команду спіткала ціла низка невдач. Тричі підряд на відповідальних змаганнях вони ганебно програли, одного разу Алика вивели з гри за грубість і врешті замінили іншим юнаком.

Довго після того Овсеев на самоті переживав свої життєві невдачі, але мати втішала сина, доводячи, що він дуже здібний, всебічно обдарований, але трохи лінкуватий, а коли постаріється, то стане просто геніальним. Цей засвоєний з дитинства довід поступово заспокоїв Алика, наповнив його зневагою до інших і дав підставу дивитися на себе як на винятковість. Але люди чомусь уперто не хотіли помічати винятковості Овсеева й зовсім не так, як того жадала його вдача, ставилися до юнака. Особливо це виявилось, коли Алик Овсеев приїхав до Ленінграда і вступив до артилерійського училища.

Навчаючись у десятому класі, Алик зрозумів, що мистецтво — музика, живопис, а також спорт — це не його стихія, бо там потрібні фанатична нещадність до себе, наполегливість і праця. А все те, що дається величезним зусиллям, через труднощі, те — знав Овсеев — перестає приносити насолоду, радість перемоги затьмарюється тим, що досягти її важко. А військова справа вабила його романтикою життя й красою форми. Він любив дивитися на червоноармійський стрій на парадах, йому подобався бравий вигляд молодих команди-

рів, оперезаних ременями, з сумками й пістолетами на боці, любив потужні бойові машини і захоплювався вчитаними з книжок геройськими вчинками під час війни. Батько не заперечував проти цієї схильності юнака Овсеева, а мати, у всьому догоджаючи синові, поступилася своїм колишнім бажанням щодо його блискучого майбутнього на мистецькій ниві, і за рік до війни Овсеев став курсантом військового училища.

Але трапилося так, що з перших же днів свого військового життя курсант Овсеев відчув розчарування. Командиром відділення, до якого зарахували Овсеева, призначили вайлуватого тугодума Тодорова. Цей незграбний чоловік з тупою впертістю й особливим старанням намагався виконати все, що від нього вимагалось, не зважаючи ні на чиї і ні на які переваги. Він зовсім не хотів бачити, що Овсеев розумніший за нього і за багатьох курсантів, що він розвинутіший і спритніший, куди краще вихований. До речі, цього не хотіли помічати й старшина та командир взводу — його школили так, як і всіх. А коли він спробував виділитися, показати свої знання й здібності, довести, що він вартий чогось кращого, ніж інші, тоді його не злюбили товариші.

Правда, ті знегоди швидко минули. Улітку, коли почалася війна, його разом з великою групою курсантів відкликали з училища і з маршовою ротою відправили на фронт. Овсеев спочатку навіть зрадів і, добираючись до передової курними дорогами, був сповнений рішучості здійснити який-небудь геройський вчинок, йому все хотілося показати людям, на що здатен Овсеев. Але в першому ж бою його оглушило гуркотом стрілянини, осліпило страхом близької смерті, опалило болем невдачі й розгрому. «Ні,— сказав собі Овсеев,— це не для мене!» — і далі вже тільки тим і клопотався, щоб якось уціліти.

Досі йому сьак-так везло, але, здається, настав кінець його удачам. Овсеев дуже непокоївся, чуло його серце —

буде непоправне лихо, і все думав, що зробити, аби якось уникнути загибелі.

Так, стоячи під краечком даху й марно сушачи собі голову, як вийти цілим з біди, Овсеев і не помітив, коли вщух дощ. Уночі зробилося тихше, перестали ляскати краплі по даху, здається, потроху вгамовувався і вітер. Невідомо, котра була година, Овсеев відчув мляву знемогу в усьому тілі і, сердито подумавши про тих, у сторожці, які стільки часу не змінюють його, відчинив двері.

9

Із сторожки шугнуло теплом, димом, кислими випарами від мокрих солдатських шинелей. Не переступаючи порога і тримаючи навстіж розчинені двері, Овсеев спитав:

— Ну що? Ви зміните мене сьогодні?

— Щось ти скоро,— обізвався з тапчана Карпенко.— Ще, мабуть, і двох годин не минуло.

Він неквапливо витяг з кишеньки старого «кіровського» годинника на ланцюжку, вдивився, повернувшись до скупого світла з грубки.

— Еге, п'ята година! Скоро й світанок. Ну хто? Глечик, давай ти!

Глечик з готовністю підвівся, але поруч схопився Пшеничний.

— Стривай. Я піду. Хай Глечик відпочине. Він копав багато, тож...

Не чекаючи командирської згоди, боець загорнув поли шинелі і поліз у двері. Овсеев поставив у куток гвинтівку й почав улаштовуватись біля грубки.

— Дощ стихає, здається? — спитав Карпенко.

— Стих,— сказав Овсеев, простягнувши до вогню почервонілі руки.

Поруч, розімлівши від жару й підігнувши під себе ноги, сидів Свист. Він, певно, все не міг подолати свого задумливого настрою і з розважливим спокоем у світлих очах, втуплених у жар, говорив:

— Подивився я на людей і там, і тут, смерті надивився і думаю: ех, людино, людино, не відаєш ти, чого хочеш. Вередуєш, як мала розпещена дитина, поки тобі гарячий півень у зад клює. А клює, тоді враз де й розум візьметься. Тоді ти затамиш, як жити треба. Це я про себе, додумався, от, ярина зелена.

— Воно-то так,— озвався Карпенко, витягаючи на тапчані ноги.— Але хай вона згорить, війна оця. Скільки лиха, скільки горя! Мені вона все життя поламала. Тільки на ноги звівся, на свою стежку вибрався, як тут трах-бах — понесло.

— Це правда,— погодився Свист.— І коли ми вже його здужаємо, гада? Пре й пре, паразит!

— Нічого, здужаємо. До Москви вже не пустимо. Це напевно.

Овсеев, гріючи мокрі пальці, неприязно блиснув на старшину чорними холодними очима, в яких були іронія й погорда.

— Ага. Можна подумати, що Москва за Уралом.

— За Уралом не за Уралом, а Москви не віддам.

— Це ми вже чули,— пирхнув Овсеев.— А три місяці відступаємо...

— Дурниця,— жваво озвався Свист.— Кутузов теж відступав. Тут, чоловіче добрий, план, може, такий, як з французом. А що? Заманити глибше в ліси, болота, оточити й кокнути к бісовій матері, щоб жодного не зосталося.

Карпенко курил, пускаючи в стелю широкі струмені диму, і щось думав. Овсеев, нагрівшись, узявся доїдати кашу. Вітька згрібав біля грубки рештки палива, а Глечик, повний уваги на округлому хлоп'ячому виду, обіперся на руку й слухав. Дрова в грубці догоряли, виблис-

кувала жаром купа вугілля, морок огортав постаті людей, невиразно світилися тільки обличчя, руки.

— Ох, гади, гади! Що зробили з Росією,— крушився Свист, підбираючи в темряві тріски.— Ну стривай, доберемося — нікому пощади не буде.

— Навіщо так,— помірковано зауважив Карпенко.— Усіх не треба одним аршином міряти. Є й серед німців люди. Підпільники. Мабуть, же вони свою справу роблять.

— Що, може, пролетарську революцію готують? — невесело усміхнувся Овсеев.— Я чув, один політрук про революцію в Німеччині агітацію розводив. Каже, скоро німецький пролетаріат підніметься проти Гітлера.

— А що? Може, й підніметься. Що ти думаєш? Ми не знаємо, а там, напевно, діло йде. Не може ж бути, щоб усі робітники там — за Гітлера.

— Ага, чекай,— буркнув Овсеев.

— Ех, ти, розумнику,— розізлився Карпенко.— Дуже багато ти тямиш, бачу. Усе ти знаєш, усе розумієш.

— І розумію, а хіба ні!

— Розумієш! Ось подивлюся завтра, який ти будеш розумний.

Овсеев змовчав. Стало тихо. Глечик насупився, Свист розважливо промовив:

— Це нічого, нічого. Хай! Певно, що лихо, але лихо не без добра, а добро не без лиха. Перемучимося, зате біда жити навчить.

Рипнув тапчан — Карпенко повернувся на другий бік і принішк. Сидячи, прихилився до теплої грубки промоклий Овсеев, на підлозі з головою вкутався у шинелю Свист. Глечик підсунувся ближче до грубки і, обхопивши коліна руками, сумно дивився на затухаюче полум'я.

Коли дрова зовсім догоріли, ще довго яскраво червонів жар, по ньому де-не-де пробігали сиювато-прозорі вогники, але їх дедалі меншало, а відтак усе густішав

морок у хатині. Потім жар почав укриватися тоненьким шаром попелу, і він ворушився, гойдався, все ширше розповзаючись у грубці. І від цього згасання чи, може, від чогось іншого все жалісніше стискалось у грудях Глечика серце, повне давніх, болісних турбот.

10

За цей страшний час незмірних людських страждань Глечик уже неабияк огрубів душею і перестав помічати дрібні знегоди життя. Не дуже допікали хлопцеві марші й окопи, холоднеча, голод, при звичаївся він до вимогливості командирів, і тільки одне велике переживання, ніколи не стихаючи, день і ніч гризло йому душу.

Він був несміливий і мовчазний хлопець, поступливий перед старшими й бойовішими за нього, ніколи нікому не відкривав своїх переживань, усе слухав інших, гадаючи, що його горе — не горе. Правда, від того не було легше, і все чорніло всередині від непозбутного болю, що йшов з минулого...

Ех, якби можна було зупинити час, переінакшити життя з самого початку, «зібрати з доріг каміння ті, що гублять сили молоді»!¹ Не завдав би, може, й Глечик тієї образи рідній, найближчій людині — матері, образи, від якої тепер так боляче й тривожно в його душі.

Тихе й гарне було дитинство Василька Глечика. Цегельний завод на околиці селища, величезні старі кар'єри з широкими калюжами жовтої води, довгі сушильні навіси й тьма-тьмуща цегли — сирі, підсохлі та випаленої. На сирій можна написати своє прізвище, намалювати зірку, а випалена цегла, червона, як мідь, була тверда й дзвінка. У кар'єрах селищні шибеники ловили влітку пуголовків, пустували, купалися, пропадали біля

¹ Рядки з поеми «Нова земля» Якуба Коласа.

води з ранку до вечора, аж поки на обриві з'являвся Васильків батько і гнав їх додому.

Глечиків батько, звісно, мав причетність до того заводу, він працював випалювачем і був господарем довгої, ніби печера, випалювальної гофманської печі, яка завжди палахкотіла жаром і полум'ям. Батько був добрий, ніколи не лаяв Василька, в получку приходив трошки напідпитку, приносив йому іграшки й цукерки. Мати тоді хмурилася, і малий Василько ніяк не міг зрозуміти, чому вона сердиться на батька, він же в такі години був ще ласкавіший, приязніший і веселіший, ніж звичайно.

Ну, а коли мати ображалася, то й Василько не міг почувати себе щасливим, він теж переживав і трохи нарікав на батька. Василько дуже любив матір — таку лагідну, гарну й добру жінку, до якої всі люди в селищі ставилися дуже привітно. Від неї ніхто ніколи не чув сердитого, грубого слова, вона була завжди весела, і кожен, зустрічаючись з нею, відразу радісно та ясно усміхався. Їм дуже щасливо жилося тоді на цьому заводі. Василько вчився в школі, був, як і мати, старанний, сумлінний та поважливий і до п'ятнадцяти років не знав, що таке справжнє горе.

Але горе скоїлося — несподіване, безглузде й страшне. Одного дощового, як сьогодні, осіннього вечора вони всі — батько, мати, Василько та трирічна Насточка — сиділи в кімнаті за столом і слухали тиждень тому куплений патефон. Батько неохочливо, не звиклими до надто делікатних речей пальцями вставляв у мембрану голку і обережно опускав її на пластинку. Мати слухала, спершись ліктями на підвіконня, — вона була дуже гарна тоді, якась мрійлива й тиха. Зненацька знадвору почувся дикий, нелюдський зойк.

Усі здригнулися, батько метнувся до вікна, потім — до дверей, сунув ноги в чоботи і як був — у самій сорочці, без шапки — вискочив надвір. Василько теж ви-

біг услід і відразу за рогом, біля тину, при світлі поблизького ліхтаря побачив щось жахливе. З мокрого від дощу невисокого стовпа електромережі сповзав униз чоловік — їхній сусід Трошкін, а на землі, розплатавшись у грязі, лежав нерухомий батько. Василько кинувся до нього, закричав, вискочила мати, позбігалися люди. Але вже нічим не можна було зарадити — батька вбило струмом.

Того вечора закінчилось Василькове щасливе дитинство і почалося велике лихо. Батька поховали. Мати аж почорніла від гризоти й сліз. Василько теж плакав, але потай від усіх: несподівано він відчув, що найсильніший вдачею у цій осиротілій сім'ї, і стримувався як міг. Жити стало тяжко, сумно й гірко. Він тоді закінчив семирічку, але мати хотіла, щоб син учився далі, а сама пішла на завод формувати черепицю. Заробляла вона небагато, грошей на все не вистачало, і вони берегли кожну копійку й сяк-так перебивалися. Василько теж заробляв де міг — збирав брухт, допомагав ремонтувати вагонетки, вантажив на машину цеглу. Мати трохи оправилась від горя, заспокоїлася й інколи, поклавши спати Насточку, підсідала до сина й говорила: «Нічого, не журися, синку, як-небудь проживемо. Усе-таки нас двоє, робітників». Повна розчуленої ніжності, вона гладила його по коротко обстрижених вихрах, а Василькові було дуже ніяково від тієї її ласки, і він соромливо ухилявся. Але в такі хвилини хлопець ладен був зробити все, щоб хоч трохи полегшити тяжке життя матері. Після смерті батька він став любити її ще більше.

Та мати незабаром несподівано повеселіла. Якось погожого вихідного дня вона гарно вбралася, взяла свої білі, куплені ще батьком туфлі, взяла маленьку сумочку й пішла, звелівши Василькові доглядати Насточку й нікуди не йти з дому. Повернулася вона надвечір, весела, жвава, як і раніше, гарна й ласкава. Вона довго й ра-

дісно бавилася з Насточкою, погладила по голові Василька, але в синовій душі раптом прокинулася до неї незбагненна, образлива ворожість. Він тоді нічого не сказав їй, пішов до кар'єру і до смерку просидів на обриві.

Через кілька днів та кривда забулася, мати була добра, багато працювала, увечері приходила стомлена й заспокоєна. Але одного разу на якесь свято вона встала дуже рано, збігала до крамниці, старанно прибрала в кімнаті, приготувала посуд і сказала синові, що він, коли хоче, може погуляти, бо до них прийде гість. Василько відчув щось недобре, насупився, гуляти не пішов, а заліз на дах хлівчика і почав виглядати того ненависного гостя. Як виявилось, гостем був Кузьмиченков — бухгалтер їхнього заводу, вже не дуже молодий чоловік, який завжди їздив на велосипеді, пристебнувши до рами свій портфель. Василько знову втік на кар'єр і до півночі не приходив додому.

А мати того вечора довго не лягала спати: все чекала його. Вона, певно, вже щось угадала в його настрої, зітхнула, коли він, прийшовши, мовчки завалився на ліжку, потім поплакала трохи і сказала, що він ще малий і не розуміє всього, що треба було б зрозуміти. Тоді якась жалість до матері на мить ворухнулася в його душі, але зрозуміти її повністю він справді не міг, а головне — не хотів.

Щось у ньому наче затялося, він утратив свою колишню щирість, уникав залишатися з нею наодинці. І коли рік тому мати привела до них того Кузьмиченкова й сказала, що він тепер буде їхнім батьком, Василько зрозумів, що він тут більше не зможе жити.

Через день чи два він узяв свою нову сорочку, зимову батькову шапку, три червінці грошей, які одержав напередодні, і пішов на станцію. Там сів у приміський поїзд і приїхав до Вітебська. У кишені в нього була потерта газета з оголошенням про прийом учнів до

школи ФЗН. Так Василько Глечик перейшов на свій хліб і відцурався матеріної ласки.

Удома він не сказав нікому, куди поїхав, чому й на кого образився. Мати, звичайно, немало пережила, поки знайшла його у Вітебську, приїхала, просила повернутись, а головне — не ображатися, але він мовчав, ні слова не сказав їй при зустрічі, не відповідав на листи. А коли почалася війна, він довідався, що Кузьмиченков пішов до армії, а мати з Насточкою лишилися самі. І хлопець тоді завагався. Він знав, що потрібен там, що якось треба рятувати матір від тієї навали, яка невпинно котилася на схід, але колишня образа ще й досі не забулася.

Поки він роздумував та вагався, німці підступили до Вітебська і треба було рятуватися самому. Василько причепився на станції до останнього вагона останнього поїзда і де пішки по шпалах, а де в ешелонах добрався до Смоленська. Видно, у великій бурі людських знегод розвіялася хлопчава образа й лишилося тільки болісне усвідомлення власної несправедливості до матері, яка так любила його.

...Глуха темрява запанувала у сторожці, згасли останні іскорки в грубці, стало холодніше. Дружно сопіли хлопці, похропував старшина, а Глечик широко розкритими очима незмигну дивився в пітьму й нудьгував. Завтра може скоїтися з ним найстрашніше, він може загинути. Це буде перший його бій з ворогом, але не страх смерті, не жаль до себе краяти душу хлопцю в ці останні хвилини спокою.

— Мамо, єдина моя, дорога матусю, — шепотів у кромішній тьмі Глечик, — чи простиш ти коли-небудь мій непослух, мої дурні вибрики? Чому я був такий безголовий, не розумів твого серця, яке хотіло свого людського щастя, навіщо покинув тебе — рідну, єдину мою? Як ти тепер там, у ворожому полоні, сама? Що з тобою зроблять криваві недолюдки і хто заступиться за тебе?..

II

Тим часом старшині Карпенку снився важкий, довгий сон.

Приверзлося йому, нібито в цій от сторожці біля грубки, на тому місці, де розлігся Вітька Свист, сидить його, Григорія Карпенка, батько. Суворий, заклопотаний, згорблений від нелегкого життя-буття дід закручує скуйовдженого сивого вуса і хрипким старечим голосом каже:

— Ось що, сини. Як собі хочете, а наділу більше ділити не будемо. Поки я живий — не дам. Доділилися — з сохою повернутися ніде. Лексій хай живе, решта геть у світ — свого хліба шукати.

І тут, бачить Карпенко, з темряви виступають його брати — старший Олексій, кульгавий Ціпрон, сварливий Микита, а з цього боку — він, молодший Гришка. Як і колись, років п'ятнадцять тому, злий, горлатий Микита у відповідь на ті батькові слова зірвав з голови засмальцьовану від поту шапку і вдарив нею об землю.

— Ага! Любимчикові, старшенькому — дідько б його вхопив! А ми що? Куди мені чотирьох шмаркачів дівати? Куди? Кажі, батьку! — б'ючи себе кулаком у розхристані груди, кричав Микита.

Брати загули, заворушилися, невдоволені ухваляю батька, витягнули жилаві руки й почали підступати до нього, ладні стерти на порох стару згорблену постать біля грубки. Але батько сидів спокійний, суворий, не відаючи страху, наче відчував у собі якусь силу, що могла оборонити його. Гришка злякався, що скоїться страшне, і, кинувшись до старого, заступив його.

Тоді брати замахали вгорі довгими, як обламаний шлагбаум, руками, розчепірили над ним пазуристі кістляві пальці, що жадібно потяглися до його шиї.

— Ага,— шипів з темряви Микитин голос.— Добре

тобі: ти в армію підеш, до командира дослужишся, платню одержиш, а ми що? Що ми-и-и?

Ті пазуристі братові пальці вхопили Гришку за горло, за груди, за ноги й руки, стиснули, він почав задихатись, але відбивався як міг. А батько все сидів біля грубки і, поглядаючи на бійку, огидно хихикав:

— Ага, ага! Отак його, отак, отак, отак...

Григорій щосили рвонувся, вислизнув з обіймів, що стиснули його мертвою хваткою, і кинувся геть.

Потім щось переінакшилось у сні, він опинився вже за станковим кулеметом під величезним засніженим валуном, на березі того безіменного озера у Фінляндії, де сержант Карпенко здійснив свій перший військовий подвиг. За другим таким самим каменем причаївся з «ручником» взводний — лейтенант Хіль. Більше в їхній роті не залишилося нікого, і вони третю добу з двох кулеметів відбивалися від фіннів. Тільки тепер, у сні, на них чомусь наступали не лижники особливого батальйону «Суомі», а німецькі есесівці — вони рівним щільним цепом швидко бігли по засніженому льоду озера. Карпенко стріляв і стріляв, але його кулі десь зникали, не завдаючи ворогові шкоди. Він спохватився, що не поставив на планці приціл, і тоді виявилось, що немає і самої планки, що її відбило осколком, а кулі з перегрітого ствола падають на сніг перед самою його позицією. Жажнувшись на думку, що він може потрапити в полон до німців, Карпенко схопив в обидві руки останні дві лимонки і, вигукнувши: «За Батьківщину, за Сталіна!», замахнувся на ворогів. І тоді він почув за собою знайомий простуджений голос їхнього батальйонного командира, який вчора залишив їх тут, на цьому переїзді:

— А здорово ти, Карпенко, розійшовся!

Вражній старшина обернувся, піднявши вгору гранати, і чомусь побачив Овсеєва, який, спокійно доїдаючи з казанка кашу, що зварив Свист, говорив:

— Ти дивак, командире. Чого так опинаєшся? Давай

краще їсти кашу з котлетами. Хіба не бачиш — то ж наші.

Вражений ще більше, Карпенко придивився до цепу на кризі і зрозумів, що це й справді йшли наші, червоноармійці в будьонівках, а Овсеев, облизуючи ложку, говорив далі:

— Ну ось, командире, тепер у тебе медальку й відберуть. Навіщо у своїх стріляв?

Не тямлячись від жаху, він боязко глянув на свої груди, де поряд із значком «Відмінник РСЧА» завжди висіла його медаль «За бойові заслуги», і відчув там чиюсь руку, що ласкаво гладила його. Він підвів голову — поруч стояла Катя — Катерина Семенівна, його маленька молода дружина, що невідомо як опинилася тут. Вона гладила його груди, розпачливо чіплялася за його шию і плакала, плакала, як у той день, коли проводила його до військкомату — на другу, куди страшнішу війну з німцями.

— Та дивися ж,— казав Карпенко, великими руками обіймаючи худі гострі плечі Каті.— Народиться — бережи, доглядай його...

— Ой, рідненький, ніколи він для тебе вже не народиться,— закинувши голову, крізь сльози й стогін примовляла жінка.— Загнеш ти, пропадеш, коханий, хороший мій...

Це було нестерпно. Охоплений страхом, Карпенко якимось напружився, щоб звільнитись від нього, і прокинувся.

У сторожці панував суцільний сліпий морок. Розмірено сопів на підлозі Свист, десь стримано й рівно дихав Овсеев. Карпенко спустив з тапчана ноги. Тіло його застигло від холоду, який уже запанував у цій дірявій халупі, і старшина мерзлякувато закутався в шинель. Він пошарив у кишенях, витягнув кисет, навпомацки в темряві скрутив цигарку. Запальничка чомусь не загорялася, тільки викрешувала маленькі синюваті іскорки

й гасла. Карпенко сховав її назад у кишеню і, намагаючись в темряві людські тіла, пробрався до грубки. У попелі ще де-не-де тліли жаринки, старшина дістав одну і, взявши її пальцями, прикурив. Паперовий кінчик цигарки спалахнув яскравим полохливим вогником, освітив на мить сонне, насуплене обличчя старшини, блиснув у насторожених сумних очах скоцюрбленого біля грубки Глечика. Старшина кинув жарюка в грубку, затягнувся і знову ступив до тапчана.

— Ти чого не спиш, Глечик? — спитав він з темряви.

— Так, не спиться.

— Дарма. А завтра, мабуть, не вдасться,— зауважив Карпенко й по хвилі мовчання сказав собі, думаючи про сон: «Ат, дурниця! Наверзеться всякого...»

Він знову вмостився на тапчані, курил і думав про те, що нав'яв йому цей поганий, безглуздий сон.

Так, нелегке було життя селянського хлопця Карпенка. Відслуживши строкову помічником командира взводу, він залишився в армії і ще років з десять служив старшиною роти. Неспокійна це служба, хто знає — не позаздрить старшинському хлібові. Важкувато було Карпенку, але якось звик, утягнувся в нескінченні казармені турботи. Та й мусив тягти цю лямку, бо повертатися додому на Орловщину не випадало: у батьковій хаті жив із своєю великою сім'єю Олексій, решта братів розбрелися по світу. Правда, згодом з'явився колгосп, можна було обійтись без свого господарства, землі, але колгосп той довгий час ледве животів, важко спинаючись на ноги. Проте мирне трудове життя дуже вабило старшину Карпенка. Потроху життя налагоджувалося, ставало легше і в селі, і в місті, але раптом розпочалася війна з фіннами. На ній Карпенку довелося набратись лиха, його поранило, потім він одержав бойову медаль і нарешті здійснив свою давню мрію — звільнився в запас. Як учасника війни й нагородженого, його призначили заступником директора льнозаводу, дали доб-

ру квартиру в другій половині попівського будинку, де була заводська контора, і Карпенко невдовзі одружився з Катєю, або Катериною Семенівною, молоденькою вчителькою тутешньої початкової школи.

Заводські справи його захопили. За давньою військовою звичкою він не шкодував своєї праці, часу, старався разом з директором, одноруким червоним партизаном Шорцом, і їхній завод став одним з найкращих у районі. Він стримано, по-своєму, без особливої ласки, але міцно кохав свою Катю — Катерину Семенівну — і з незвичайною ніжністю, якої ніколи раніше не відчував у собі, чекав незабаром малого.

І ось знову — війна.

Важко й невдало почалася вона, щодня гинули сотні людей, але Карпенкові на фронті все-таки щастило. Їхню дивізію влітку розбили під Лепелем, однак рештки полку, в якому служив старшина, якимсь видерлися з оточення, винесли зброю і прапор. Щоправда, загинули в боях три командири його роти, змінилося кілька комбатів, уже зовсім мало лишилося тих, з ким старшина витримав перший бій, а Карпенко все був цілий. Нарешті він звик до того, що невразливий, дбав про інших і ніколи надто не піклувався про себе. Траплялось, він ненадовго залишався командиром батальйону, довше — командиром роти. Від німців йому ніде особливо не перепадало, бо звичайно виходило так, що Карпенко, наловчившись, давав їм доброї здачі. Він був не дуже похливий, пильно стежив за боєм, не давав спуску боягузам. Бійці трохи ображались на нього за надмірну суворість, але в боях цінували крикливого старшину.

Карпенко докурив цигарку, полежав ще. Сон більше не йшов. У сторожці, як і раніше, було темно, але чуткий до часу старшина здогадався, що скоро ранок. Він знову підвівся, загорнувся в шинелю і, переступивши через Свіста, розчинив двері.

Надворі ледь світало. Морок поволі рідшав, відпов-

зав від переїзду, вже виднівся залізничний насип, дорога з блискучою калюжею. Чорною розпливчастою смугою тяглися в сіру далину дерева. Вітер ущух, потепліло, з улоговини через колію повзли сиві пасма туману.

Старшина оглянувся, шукаючи вартового Пшеничного, але того ніде не було. Він обійшов сторожку, зазирнув у траншею, покликав. «Дивно,— подумав Карпенко,— невже задрімав де?» Він ще кинув оком туди-сюди, вилаявся з серцем, і тоді на шляху за березами німу вранішню тишу розітнула лунка коротка черга.

12

Залишившись сам у вечірньому вітряному полі, Фішер якийсь час слухав далеку стрілянину за лісом, дивився на полохливе мигтіння ракет і думав, що їхні справи тут, видно, кепські. Коли вже німці зайшли з тилу, то втримати дорогу навряд чи можливо. Правда, зайти в тил могла й невелика група фашистів, але їхні основні сили не поминуть цієї єдиної придатної для машин дороги. Коли вони посунуть та які це будуть сили? Чи вдасться їм, шістьом бійцям, утримати переїзд на добу? Оці думи-сумніви все настирливіше турбували бійця.

Коли стрілянина за лісом ущухла, Фішер стрепенувся від тривожної задуми і схопив лопатку. Вже зовсім стемніло: небо, поле, дорогу з березами заволокло туманною імлою, ще трохи видно було стерню біля чобіт і в ній — нерівну борозенку, якою старшина позначив окоп. Фішер заходився копати — завзято, але безладно розгортати набік м'який від вологи стернистий ґрунт. Незабаром у нього вийшла якась ямка, схожа на невеличку вирву, а далі земля стала твердіша й зовсім не хотіла піддаватися. Боець добряче стомився, розстебнув ремінь, зняв протигазну сумку, постояв трохи, наслуховаючи, відпочив і вже став працювати спокійніше.

Від тієї одноманітної праці й вітряної нічної тиші у Фішера виникла звична потреба розмірковувати — добиратися до сенсу явищ та обставин його військової долі.

Суперечливе й непевне почуття викликав у ньому старшина Карпенко. Фішер не поважав цієї людини, його пригнічували постійна й непохитна вимогливість старшини, криклива злість його солдатської вдачі. Часто, коли старшина грубим, безцеремонним тоном за якісь там дрібниці кричав на бійців, Фішера поривало висловити йому своє обурення, зажадати доброзичливого, рівного ставлення до людей. Поривало, однак ні Фішер, ні інші, що також у душі обурювалися старшинськими прискіпуваннями, не наважувались зробити цього. Самовпевненість старшини обеззброювала, в'язала волю, і Фішер часом відчував, що він просто побоюється взводного. А Карпенко, видно з усього, не любив інтелігентів-розумників і, як натура елементарно проста, ніколи не приховував свого до них ставлення. Фішер часом зневажав старшину, часом ненавидів, але досить було тому хоч на хвилину просто, по-людському підійти до нього, стати Карпенком-товаришем — і Фішер уже забував про свою неприязнь і готовий був пробачити йому всі колишні кривди.

Ось і тепер, після короткої їхньої сутички на переїзді, сутички, в якій, накопичившись, вибухнуло давнє Фішерове обурення, досить було Карпенкові заговорити з бійцем просто й шанобливо — і той відразу пом'якшав. І хоч йому було дуже не по собі тут, у цьому холодному вітряному полі (і самотньо, і боязко, і пекли на долонях свіжі мозолі від лопатки, і десь тліла маленька образа — чому на таке діло призначили його, а не іншого), але боець мовчки терпів. Він знав, що це потрібно полку, батальйонові, їм шістьом на переїзді, він розумів це, а в душі затаїлося ще й бажання — догодити командирові.

А догодити було нелегко. Чим глибше в землю, тим

незручніше було копати в тісноті вузького окопчика — ні зігнувшись як слід, ні викинути повну лопатку — вона тиялася в стіни, й земля розсипалась. Фішер усе частіше випростувався і, важко дихаючи, вслухався в ніч.

Але тоді він одразу починав мерзнути на вітрі, який усе не вщухав, наповнюючи ніч шамотінням беріз над шляхом, шерхотом стерні та ще якимись невизначними звуками; почав накрапати дощ. Уже можна було сьяк-так сховатися в цьому окопчику-ямці, але старшина наказав окопатися як слід, і боєць, відпочивши, згинався й згинався в чорній тісноті сховища.

Дивно, думав Фішер, як це виходить, що він, молодий, здібний, як його вважали, вчений, знавець багатьох мистецьких істин, прагне, хай і таємно, все-таки сподобатися старшині, цьому, на його погляд, малописьменному солдафонові. Невже тут причина тільки у грубій силі чи в тих дисциплінарних правах, що їх дає командирові статут, а може, в нахабнуватій самовпевненості цього чоловіка? Втім, це, мабуть, не так. Він неусвідомлено відчував, що Карпенко має якісь свої справжні переваги над ним, якусь потенціальну силу, що на неї опирається і він, боєць Фішер, але в чому була та його сила, збагнути не міг. Він, звісно, навіть не припускав, що цей старшина розумніший за нього чи глибше й краще розбирається у воєнних обставинах, від яких повсякдень залежала їхня доля. Фішер, хоч і не був кадровим військовим, але за час фронтового життя вже навчився розбиратися у воєнній обстановці, як він гадав, не гірше за цього самовпевненого служачу Карпенка.

Дощ усе настирливіше лопотів по спині, пілотці, по обличчю стікали холодні краплі, намокла пов'язка на шії. Фішер випроставсь, утер гарячою долонею мокрі колючі щоки й жалісливо подивився в небо, наче там можна було щось побачити. Потім він примірівся до глибини окопу — бруствер ще не сягав і грудей, але вже брався грязю. У тій грязі замазалися мокрі поли шине-

лі, руки, пудові кавалки налипли на черевики. Ніде не було цієї ночі порятунку від студеної огидної мокроти, яка виповнила все довкола.

Фішер постояв хвилину, віддихався і вирішив більше не копати. Не вилазячи з окопчика на вістряган, він сяк-так розгорнув бруствер, витяг із стерні присипану землею гвинтівку, підняв комір і зіщулювся на дні сховища.

Нездоланна, всеосяжна втома налягла на нього, мимохіть похилилася голова — його знемагав сон. Але спати не можна було, та й знесилене, розпашіле тіло невдовзі пройняли дрижаки. Холод з кожною миттю все далі запускав свою крижану руку, примушуючи бійця скоцюрбитися, щулитись і дрібно тремтіти. Дощ припускав дужче, вже зовсім змокла пілотка, мерзла на вітрі недавно пострижена голова. Зчепивши в рукавах руки, Фішер тремтів, поводив плечима, тупотів ногами й похмуро думав, як полегшити свої муки. Але зігрітися було неможливо.

І з часом, напевно, притерпівшись до свого безвихідного становища чи, може, вже отупівши від холоду, він примирився з стражданнями, і, хоч мерз усе більше, його долали інші почуття й інші думки.

Ось уже кілька днів у його звичні тяжкі переживання — почуття горя й болю від великих невдач у війні, відступу — почала заповзати невиразна нотка невдоволення собою, неясне усвідомлення якоїсь своєї помилки. Як слід розібратися в цьому все не було коли — то бомбування, то марш, то короткі бої на випадкових рубежах і знову відступ. Він боявся признатися самому собі, але, здається, десь у душі надломилися непорушні досі основи його буття, основи, які Борис Фішер засвоїв змалку і на яких будував усе своє життя.

Він був не такий уже й молодий — йому недавно минув третій десяток, але за всі прожиті роки в нього ні на мить не з'явився сумнів у споконвічній силі мистецт-

ва. Усе найкраще, найживучіше він вбачав у найвищому вияві людського духу — в мистецтві.

Він ріс у Ленінграді. У його батька, старого доктора Фішера, була цінна бібліотечка монографій про великих художників світу, і перші малюнки, які захопили хлопчика, були репродукції з альбомів живопису та скульптури. Ріс Борис тихим, не по літах серйозним хлопцем, неохоче й рідко спускався в тісний, захарашений двір, у якому завжди було холодно й вогко, і часто подовгу роздивлявся малюнки в батькових книжках.

Потім він сам з трепетною петерплячістю в серці взявся до пензля й фарб, малював те, що бачив з вікна квартири: будинки, вулиці, коней, собак. Люди хвалили, а хлопчикові хотілося плакати від прикрості, що все, таке гарне в уяві, так погано виходить на папері. І хоч усі були переконані, що в нього неабиякі здібності, Борис знав, що художника з нього не вийде ніколи. Та остаточно він упевнився в цьому, очевидно, надто пізно, тоді, коли вже його щира душа вся до останку була в полоні великої сили мистецтва, і хлопець уже не міг жити без нього. Незбагненним болям зачарування душили його сльози перед босими ногами «Блудного сина», німий крик гніву й жаху щоразу рвався з горла перед катастрофою Помпеї, хлопцеві хотілося молитись на «Джоконду», без кінця дивитися на незвичайні обличчя, пози, одіння славетного івановського «Месії», буйна соромлива радість життя поймала його біля полотен Рубенса.

І він, не ставши художником, усе-таки пов'язав своє життя з мистецтвом. Підрісши, вчився, читав, думав, досліджував сам і в двадцять п'ять років захистив дисертацію на звання кандидата мистецтвознавства. Найближчим у цю пору йому був Іванов з його безкорисливою самовідданою душею, що згоріла в багаторічних пошуках високого сенсу життя, з його фанатичною жагою мудрості й правди. Фішер схилився перед «Месією»,

милувався серпанковою тонкістю його італійських пейзажів, але особливо захоплювали молодого вченого бібліїні ескізи художника. Він знайшов у них набагато більше, ніж сподівався,— Іванова — чудового майстра-графіка й Іванова — філософа, невтомного шукача вічного. Його «Вірсавія» була для Фішера безмежним гімном життю, zenітом акварельної майстерності — шедевром генія, який творить, не підозрюючи про велич свого творіння.

Мистецтво давно і назавжди полонило все його ество, наповнило дух невтоленною жадобою прекрасного. Після захисту дисертації Фішер кілька років досліджував італійське Відродження, написав монографію про Мікеланджело. Безмірна велич захоплюючого й високого відкривалася йому в кожному з славетних діячів минулого, і він надзвичайно шкодував, що так швидко минає час і таке коротке людське життя. Його не дуже вабила політика, те неспокійне, сповнене турбот життя, що вирувало навколо, пливло, обганяло його. Ученого мало хвилювали повсякденні події й плани — він змалку відособився від усього, що не належало до чарівного світу мистецтва. З цієї, очевидно, причини він не розумів свого брата, інженера-конструктора літаків, і не дуже цікавився ним. Ще з юнацтва вони якось взаємно віддалилися, зустрічались рідко і по духу були один одному чужі. Останній раз вони бачилися років два тому, з'їхавшись на похорон батька, і тоді ж кілька днів провели разом.

Брат його був зовсім іншої вдачі. Енергійний, жвавий, наполегливий, бистрий на розум, він у кожному ділі почувався впевнено і все розумів з півслова. Тоді вони мали знову розстатись і в той останній вечір поволі йшли проспектом. Було парко й душно, з Фонтанки приємно повівало прохолодою, одна за одною на її середині вислизнули з-під Аничкова моста три байдарки. Брати зупинилися біля скульптурної групи клодтівських

приборкувачів коней і ліниво спостерігали за узгодженими ривками веслярів.

— Отак і у нас з німцями,— продовжив перервану розмову брат.— Начебто і згода, і дружба, і мир, а насправді...

Він не закінчив, змовк, дивлячись у каламуть річки, а Борис, розмірковуючи над його словами, не міг збагнути, що означало це «насправді». Йому здавалося, що брат перебільшує, бо давню ворожнечу з Німеччиною улагоджено, договір укладено, газети друкують німецьку інформацію про війну на Заході, жваво розвивається торгівля. До чого ж тоді оте «насправді»?

Він сказав про це братові, а той тільки усміхнувся, затягнувшись цигаркою. Потім, помовчавши трохи, пояснив:

— Відстав ти, Борисе, від часу. Занафталінився в старовині. То, звісно, твоя справа, але в наш час це навіть дивно. Світ котиться до великої війни, зрозумій, брате.

Він тоді не повірив, а вона незабаром вибухнула, ця страшна велика війна. Почалася неждано, несподівано, раптово — Фішер перервав роботу над своєю новою монографією на сорок восьмій сторінці і вже більше не брався до неї.

Опинившись в армії, він почувався білою вороною, нездарою, вважав себе чи не найнедотепнішим з усіх у цій гомінливій, незвичайній, не схожій ні на що досі відоме йому масі різноликих людей. Він ніяк не міг навчитися ходити в ногу, швидко схоплюватися під час підйому, незграбно, під регіт товаришів віддавав честь, заняття з багнетного бою геть виснажували його. Спершу він гірко переживав, боляче переносив утиски крикливих сержантів, каювся за нехтування військової справи в інституті й думав, що він найбезталанніша у світі людина. Потім трохи освоївся, потрапив на фронт, де інші, більші страхи й турботи заступили його хворобли-

ве інтелігентське самолюбство. Людина вдумлива, він розумів, що в муках і стражданнях у ньому повільно народжувався той, ким він найменше готувався бути,— народжувався боєць. А ще Фішер з великою тугою помічав, як усе менше й менше лишалося в ньому від колишнього — від мистецтвознавця Фішера. Грубе, страшне життя щоденно й невпинно стирало в його душі велике значення мистецтва, яке дедалі більше поступалося перед інстинктом боротьби — виходило, що те високе й неохитне, чим він дихав цілих тридцять років, тепер стало просто непотрібне в цьому жахливому хаосі війни. І тоді виник цей затаєний сумнів, у якому він сьогодні нарешті признався собі: чи справді мистецтво і є те єдино велике й вічне, чому варто було віддавати свої найкращі молоді літа? Чи не помилився він, вважаючи його своїм довічним хрестом, чи не краще зробив брат, який віддав часові й людям зусилля іншого роду — зусилля, що втілилися тепер у реальну силу, здатну врятувати світ?

Невідомо, скільки минуло часу, а чорне вітряне небо все лило в ніч рясний лопотливий дощ. Фішер зовсім задубів, усе в ньому аж боліло від невпинних судом, зводило щелепи, але якесь змертвіле заціпеніння не давало ворухнутися, щоб зігріти себе. Боєць відчував, як до спини й плечей прилипав холодний мокрий одяг. По стінах з бруствера пливли струмені грязі, в якій, загрузаючи все глибше, на дні огидно хлюпали ноги. Фішер підібгав їх до самого обличчя, прикрив коліна мокрими полами шинелі. Коли від нестерпного холоду тіло починало страшенно здригатися, він пробуджувався од свого змертвіння і тривожно вслухався в ніч. Довколишній простір, як і раніше, повнився шаленим шамотінням вітру та частим лопотанням дощу.

Так поволі минала ця нестерпна, волога ніч. Перед світом Фішер задрімав, отупівши від мордування на холоді, наче провалився кудись у каламутну безодню ду-

мок — про себе, про старшину Карпенка, про історизм Вазарі, новаторство Мікеланджело та про те, як надзвичайно важко стати справжнім бійцем.

13

Причинивши за собою двері сторожки, Пшеничний з цілковитою виразністю відчув, що він назавжди вже відірвався від цих п'яťох людей, з якими звела його безглузда військова доля. З тієї миті, як він ступив у мокру темінь ночі, він опинився сам, не пов'язаний уже ні з ким на всьому білому світі. Усе його недоладне минуле, яке він відрізав і покинув з власної волі, лишилося за порогом тієї темної задимленої сторожки, а майбутнє було десь на грязькій дорозі.

Якийсь час Пшеничний пересильював несподіване хвилювання від того, що таким близьким стало здійснення його давнього замислу. Несподівано для нього самого неприємно заворушилося в душі якесь шкодування, наче несміливий, боязкий докір собі, і він, відчувши, що це мимоволі може завадити його виплеканому наміру, подумки вилаяв себе: «Не розкисай! Нема від чого».

Він попрямував до залізниці, перескочив через траншею, видерся на невисокий насип і вдивився в темряву. Дощ перестав, потроху вщухав і вітер. Ніч зовсім почорніла, втопивши в осінній глухомані все довкола. Пшеничний знав, що скоро почне світати, а на світанку, напевно, з'являться на дорозі німці, і тоді вже буде пізно, тоді він може опинитися між двома вогнями, а тому треба було поспішати.

Боець постояв, наслухаючи, оглянувся на сторожку, з якої долинав стишений Свистів голос, і сказав собі: «Давай!» Потім квапливою злодійкуватою ходою збіг з жорстви насипу, перескочив канаву і, не розбираючи — по грязі й калюжах, рушив дорогою.

Зійшовши на лункий настил містка в низинці, Пшеничний ще раз оглянувся і знову відчув у собі щемливу тугу і з особливою силою — свою цілковиту тепер самотність. Це відчуття охопило його так міцно, що він мимохіть аж спинився, та потім знову розсердився на себе і, пригадавши недобру заклопотаність Овсеева, підбадьорився. Ні, він не помиляється, він чинить правильно уже хоч би тому, що вони там, на переїзді, приречені на смерть. А він нарешті постарается осідлати свою долю, заслужити, довести своє право на людське життя, на життя, якого він вартий, незважаючи ні на які невдачі.

З цими гарячковими думками, що поступово запанували в його голові, він шпарко простував, розбризкуючи черевиками калюжі, ковзаючись у грязі й остерігаючись збочити в канаву. Тим часом почало світати, каламутним світлом налився небокрай, потроху заблищала мокра, грязька дорога. Пшеничний вибирався на пагорок з березами. Він знав, що тут десь у секреті повинен бути Фішер, і трохи уповільнив ходу. Фішера він не боявся, з цим «ученим» недотепою можна легко впоратися, коли б що, та все ж краще, щоб усе обійшло тихо. Пшеничний зняв з плеча гвинтівку, повернув голову, прислухаючись, — ніде нікого не було.

Так він обережно минув берези, що постали на його шляху, й пішов далі, зрідка насторожено озируючись. Усе більше видніло, тьмяний сірий світанок, цідячись невідомо звідки, відшаровував землю від неба, розсував туманний простір, поступово відвойовував у темряви дорогу, канави, рідкі кущі хмизняка.

Пройшовши вже чимало від переїзду й беріз, Пшеничний відзначив, що найстрашніше минув. У нього відлягло від серця, з'явилася легкість, якась хвацькість у думках. Він перекинув з руки на руку гвинтівку й подумав, що зброя вже тепер не потрібна, а як здибає німців, може тільки зашкодити йому. Не спиняючись, Пше-

ничний схопив її обома руками за багнет, розмахнувся і шпурнув за канаву, в поле. А коли почув, як вона лунко гепнула на розкислу землю, його мордате, гладке обличчя скривила посмішка. Тепер ніщо не зв'язувало його з армією, з обов'язками громадянина Радянської країни. Тепер він залишився один між небом і землею. Це було незвично — відчувати себе самотнім, зовсім незалежним від людей. Але він знав, що довго так не проживеш. Щоб урятуватися від смерті й добути собі якусь іншу долю, в його становищі найкращим було здатися німцям — на їхню милість і владу.

Квапливо йдучи, Пшеничний розігрівся, розстебнув комір шинелі й почав ступати трохи повільніше. Тим часом ранок уже розігнав темряву, можна було вибирати дорогу, і він, обминаючи калюжі, пішов по узбіччю. Одноманітність ходи вже зовсім утамувала його миттєве хвилювання, Пшеничний захотів їсти і, подумавши, що варто скористатися з того, що навколо все спокійно і що він один, не спляючи, розв'язав свою торбу. Тут він недобрим словом ще раз пом'янув Свіста, який поцупив у нього сало, втім, і краєць хліба з цукром видався йому смачним, і Пшеничний, жуючи, поринув у свої думки.

Передусім цікавило, як до нього поставляться німці. Добре, коли б відразу зустрівся якийсь інтелігентний, розумний офіцер, утікач показав би йому німецьку перепустку-лістівку, знайдену колись у полі й старанно приховану на всякий випадок. Потім він попросив би відвести його до штабу і там розповів би якомусь начальникові, хто він і чому добровільно здався в полон. Якби зажадали дати відомості про свій полк, він не таївся б. Навіщо? Однаково не сьогодні-завтра полк розіб'ють ущент, і це зовсім не залежить від того, посвідчить про нього щось Пшеничний чи ні. Коли вимагатимуть ще чогось, він зробить і те, бо все це буде на його користь і проти тих, від кого він досить витерпів на

своєму віку. Не може бути, щоб німці не оцінили належно його ширості й не винагородили його. До табору ж, як добровільного перебіжчика, не повинні відпровадити. Очевидно, відпустять на волю, а може, навіть поставлять на якусь керівну посаду в місті чи сільській місцевості. Це було принадливо. О, тоді Пшеничний показав би свої здібності, довів би своїм покровителям, що вони не помилилися в ньому. Він не пошкодував би ні себе, ні людей, цих покірливих роботяг, яких німці за кілька місяців навчать дисципліни й порядку. Німцям, звісно, потрібні віддані люди, щоб керувати величезними просторами завойованої Росії, і Пшеничний, коли добре візьметься, можливо, виб'ється в якісь чини. Закінчиться війна, і тоді непогано було б придбати невелику гарну садибу й спокійно, по-людському зажити хоч на старості літ.

Його роздуми-мрії обірвав чийсь уривчастий голос, що почувся десь зовсім близько попереду. Пшеничний насторожився, до болю в очах вдивляючись у затуманену далину дороги, намагаючись що-небудь побачити, і помалу йшов понад канавою. Незабаром з туману невиразними тінями виринули стріхи сільських хат, голе віття дерев, потім пліт із забутою ганчіркою на жердині. За рогом крайньої хати, куди повертала дорога, вгадувалася в тумані присутність людей, і Пшеничний ще більше стривожився на думку: хто там? Страшно було знову зустріти своїх, росіян; що невідомо як поставляться до нього, беззбройного. Знов-таки стало боязно й німців. Пшеничний на якусь мить уперше відчув невиразну прикрість, що так поквапився, та було вже пізно.

Із-за рогу хати раптом показався сухорлявий, підперезаний, у шапці з козирком солдат; упираючись ногами в землю, він викотив на сухе мотоцикл і, не випускаючи з рук керма, поставив ногу на заводну педаль. Пшеничний не відразу збагнув, хто перед ним, і зупинився

як укопаний від несподіваного страху. Мотоцикл тим часом загуркотів, і аж тоді німець побачив розгубленого Пшеничного. Солдат стрепенувся, крикнув, скопився за автомат, що теліпався в нього на грудях. Із-за хати вибіг ще один німець у плямистому, мов жаба, комбінезоні, і Пшеничний, відчувши, як у грудях щось обірвалося, незграбно і з якоюсь раптовою тривогою в душі підняв руки.

Німці стали біля мотоцикла, тримаючись за автомати, а він, ледве пересуваючи затерплі ноги, боязко йшов до них. Вони не стріляли, тільки гиркали злісно й вороже щось незрозуміле. Один з них, той, що заводив мотоцикл — біловидий, з відвислою губою, — ступив йому назустріч. Він щось закричав по-своєму, Пшеничний не зрозумів і, не опускаючи рук, спробував пояснити:

— Рус капут. Я плен, плен...

Він опустив одну руку, намагаючись дістати з-за пазухи непростою забуту в таку хвилинну перепустку-листітку, але німець погрозово крикнув і тицьнув йому автомат у груди.

Другий, молодший, стояв віддалік і, наставивши на нього зброю, зацікавлено розглядав перебіжчика своїми лінивими очима.

Так Пшеничний стояв, піднявши руки, під спрямованими на нього автоматами. На гомін з дворів ще вибігали німці, підкотило кілька мотоциклів з колясками, з яких стирчали ручні кулемети. Тоді молодший солдат і ще один підступили до нього, стягли з плечей речовий мішок, обмацали кишені, безцеремонно зірвали з ланцюжка ножики. Пшеничному не шкода було свого барахла, його пригнічувала тільки ця безпричинна злість у їхніх руках і на їхніх обличчях, насторожена підозрливність до нього. Він усе намагався переконати то одного, то другого, що не має поганого наміру і що здається в полон з доброї волі. При цьому він криво по-

сміхався і з незгасаючим страхом у вузьких очах бубнів:

— Я плен, камарад німець... сам плен, сам...

Він сторожко озирав мотоциклістів, намагаючись угадати, хто з них найдобріший, або побачити офіцера, і тут його погляд зустрівся з похмурими очима німця в кашкеті й шинелі з чорним оксамитовим коміром. Відчувши, що все пішло не так, як він задумав, і від того неспроможний перебороти гнітючої туги, він кинувся до німецького командира.

— Пане офіцер! Я ж сам, я ж плен, плен...— благав Пшеничний.

Проте офіцер навіть не подивився на нього. Він щось почав говорити солдатам, натягаючи на жилу руку шкіряну рукавичку. Пшеничний тоді зовсім злякався, раптом відчувши, що сталося щось несправно лихе.

Німці загелготали між собою, байдуже поглядаючи на нього. Офіцер ще щось сказав, і солдат з відвислою губою, що перший побачив Пшеничного, шарпнув його за рукав і махнув рукою вздовж дороги. Перебіжчик зрозумів, що треба йти, і, оглядаючись, рушив, гадаючи, що німець конвоюватиме його. Але солдати лишилися на місці і, бачачи його нерішучість та, очевидно, бажаючи підбадьорити, замахали руками в напрямі безлюдної ранкової вулиці. Пшеничний здивувався, що вони не супроводжують його, щось жакливе й незбагненне вп'ялося йому в душу, болісна гримаса скривила обличчя, і він, раз у раз озируючись, боязко поплентав, куди йому показали.

Так він пройшов з сотню кроків, німці все стояли позаду, а один мотоцикл, загарчавши мотором, зробив півколо й рвонув за ним. Від лихого передчуття Пшеничний уже втратив владу над собою і, не знаючи, куди й навіщо, заточуючись, чалапав по грязюці, порізаній слідами шин. У повалених воротах обгородженого парканом двору несподівано з'явилася злякана жінка в

товстій хустці з порожніми відрами на коромислі. Пшеничний аж похолонув від несподіваності цієї недоброщі в таку мить зустрічі й водночас здригнувся від короткого гуркоту кулеметної черги позаду. Груді його блискавкою пронизав пекельний біль, і він, підломившись у колінах, осів на грязьку землю вулиці.

Наостанку, судорожно хапаючи ротом повітря, Пшеничний почув розпачливий лемент жінки й німо завив — від болю, від усвідомлення кінця й останньої лютої ненависті до німців, які вбили його, до тих, на переїзді, що ще залишилися жити, до себе, обманутого самим собою, і до всього білого світу...

14

Та кулеметна черга, що обірвала сповнене лютої злоби життя Пшеничного, пробудила з півсонного забуття й Фішера. Ще не усвідомивши того, що сталося, він підхопився в окопі і знову упав на дно, підтятий болем у засиджених ногах. Уже добре розвиднілось, але поле й ліс застилав рідкий серпанок туману. Було тихо й холодно. Біля шляху нерухомо й розпливчасто маячили на тлі каламутного неба берези, дорога лежала пуста, із-за улоговини білим боком ледве проступала сторожка. Села, повитого імлюю, звідси зовсім не було видно.

І тоді з туманної долини, де зникала дорога, безладний тріск моторів розітнув тишу. У Фішера тривожно занило в грудях, ослабли руки, він настороженим поглядом втупивсь у далечінь і з тугою відчув, що настав той момент, який визначить сенс усього його життя. Сяк-так зібравши рештки душевної сили, він смикнув затвор і вже не зводив короткозорого погляду з затуманеної дороги, де мали показатися німці. Та чи то вороги їхали дуже повільно, чи зовсім уже ослабнув зір бійця: він

там нічого не бачив, а мотоцикли все тріщали. Ці кілька хвилин перепочинку дали можливість Фішеру вгамувати хвилювання, і він зрозумів, що тут йому доведеться кепсько. Але за обставин, коли він мав діяти в цьому полі на очах у старшини, Фішер, сам того не усвідомлюючи до кінця, хотів, щоб старшина нарешті змінив свою думку про нього. Це було не марнолюбство новобранця і не бажання піддобритися до командира — просто так треба було самому Фішеру. Мабуть, за цю нестерпну ніч роздумів немудра старшинська мірка солдатських достоїнностей стала й для Фішера якимсь еталоном життєвої придатності.

Так він чекав, від напруження й уваги видзвонюючи зубами й до болю втискаючи в плече приклад гвинтівки. Біля мушки, схилившись, тендітно тремтіла на легкому вітрі якась суха билинка. Від частого гарячого подиху пітніли скельця окулярів, але Фішер боявся їх зняти, щоб протерти.. Він дуже точно усвідомлював зараз свій обов'язок і був сповнений рішучості виконати його до кінця.

А взагалі йому було нелегко, і він намагався підбадьорити себе, втішити тим, що й ті генії, які створили мистецтво вічного,— і Мікеланджело, і Челліні, і Верещагін, і Греков,— у свій час бралися за шпагу, мушкетон чи гвинтівку й виступали проти ворогів. Очевидно, боротьба за право жити важливіша за мистецтво, і їй, напевно, судилося пережити його. Цей несподіваний висновок трохи заспокоїв Фішера й додав йому сили.

Коли нарешті в даліні дороги з димчастої завіси туману виринали невиразні приземкуваті силуети мотоциклів, Фішер уперся ліктями в грязь бруствера й прицілився. Але від довгого напруження зір його все більше мутнів, туман і проклята короткозорість не давали як слід розглядіти ціль. Фішер перевів дух, ще раз прицілився і тоді збагнув, що влучити у ворога мало шансів.

Те відкриття було просто жахливе, боєць злякався і знову розгубивсь. А мотоцикли тим часом, усе набираючи швидкість і дедалі виразніше окреслюючись у тумані, шпарко мчали по грязькій дорозі.

Не знаючи, що ще зробити, щоб зупинити ворогів, боєць усе ж таки якось прицілився й вистрілив. Приклад боляче штовхнув у плече, в обличчя війнуло гіркою порохою, проте мотоцикли на дорозі котилися далі. На мить Фішер заціпенів, та, враз оговтавшись, швиденько перезарядив гвинтівку і знов вистрілив, тоді ще й ще.

Випустивши всю обойму, він широко розкрив очі і вп'явся в дорогу. В колоні ніби й не чули його пострілів — ніхто не зупинився, навіть не глянув у той бік, де засів Фішер. Передній мотоцикл уже шпарко наближався до беріз, і бійцеві треба було або втікати, або причаїтися. Але тут він дуже виразно уявив суворе, вилицювате Карпенкове обличчя і майже наяву почув його звичайний зневажливий вигук: «Роззява!» Це боляче шмагнуло по його самолюбству; не знаючи ще, що він зробить, Фішер упхнув у магазин нову обойму і спрямував гвинтівку в напрямі беріз.

Це було найпевніше й найнебезпечніше з усього можливого в тих надзвичайних обставинах. За той короткий час, поки боєць, вгамовуючи шалене серце, притискався до бруствера і вів, вів стволом за мотоциклом, жодної виразної думки не з'явилося у нього в голові. З його відчуття остаточно щезли і життя, і мистецтво, і всі міркування про гідність власної особи — увесь світ у ту хвилину обмежувався для нього тільки докірливим поглядом сердитих очей старшини та цим навальним рухом колони мотоциклів.

Передній мотоцикл, пружно погойдуючись у вибоїнах, виляючи то в один, то в другий бік, старанно об'їжджав калюжі й не дуже стрімко, але все ж таки швидко наближався. Уже було видно плечистого, в ши-

пелі й козирчастій шапці водія, який непорушно сидів на машині, ніби злившись з нею; нижче, в колясці, був другий німець — на ньому високо стирчав кашкет і темнів чорний комір шинелі. Фішер не думав тоді, що його можуть розстріляти раніше, ніж він устигне вистрілити сам. Він не дуже ховався в окопі і все вів, вів стволом за тим близьким переднім ворогом, поки той не порівнявся з березами, і тоді вистрілив. Німець, що сидів у колясці, враз похитнувся на сидінні, обома руками схопився за груди й розмашисто вдарився лобом об залізо коляски. Якийсь неприродно загострений слух Фішера вирізнув у гуркоті моторів той звук, і зненацька страшений грім гострим бодем розчохнув голову бійця. Він випустив з рук гвинтівку і, обвалюючи руками мокру землю, сповз на дно окопу.

Якийсь час Фішер ще був живий, але вже не відчував нічого. Не бачив боєць, як кинулися німці до першого і єдиного вбитого ним ворога, як обережно поклали його, закривавленого, в коляску, як двоє чи троє скочили з мотоциклів і, шурхаючи по стерні чобітьми, підбігли до окопчика й розрядили в нього свої автомати. Молодий, з байдужими очима автоматник у плямистому розвідницькому комбінезоні нагнувся над ним, шарпнув за мокрий комір його шинелі й гидливо кинув, м'яко стукнувши скронею об мокру стіну окопу. Він постояв над убитим, не знаючи, що б іще йому заподіяти, і люто штовхнув чоботом протигазну сумку, яку боєць забув увечері на бруствері. З сумки випав шматок черствого хліба, кілька обойм патронів та потріпана стара книжка в чорній обкладинці — «Життя Бенвенуто Челліні, флорентійця, написане ним самим». Відкинута на стерню, вона розгорнулася, і ранковий вітер, що почав уже розганяти туман, помаду ворушив її зачитані, потерті сторінки...

Почувши далеку, знайому по темпу чергу німецького кулемета, Карпенко рвонув двері й гучним голосом, здатним підняти полк, закричав у сторожку:

— До збро-о-ої!!!

Глечик і Свист, мружачи заспані очі на замурих, невмитих обличчях, кинулися до дверей. Свист спросоння не міг попасти в рукава шинелі, незграбно розпинаючи її, і так і вискочив із сторожки, безтямно озираячись довкола. Овсеев блиснув переляком на раптово зблідлому обличчі, мерщій скочив у траншею і причаївся в окопчику. Карпенко тим часом теж зайняв своє укриття й заклацав затвором, заряджаючи кулемет.

Якийсь час вони всі вичікували, боячись потривожити тишу, але попереду нікого не було. Тоді тривога по trochu вляглася, бійці розгледілися, заговорили, і Карпенко, згадавши, що нема Пшеничного, голосно й сердито вилаявся:

— Де Пшеничний, гаспидська морда? Що це таке?

Свист і Овсеев, які вперше почули, що пропав боєць, здивовано подивилися на старшину. Ця подія з Пшеничним неприємно вразила їх, але треба було стежити за дорогою, бо, відчували вони, там сталось щось важливіше.

Опираючись руками об не дуже високий край окопу, старшина пильно вдивлявся в туман і з злістю думав про цього Пшеничного, недотепу Фішера, який мовчки сидів у полі, не подаючи ніякого знаку, та проте невідоме попереду, що прорвалося пострілами. Карпенко не сумнівався, що в селі вже німці, він тільки не знав, коли вони вигулькнуть з туману, і боявся, щоб Фішер, якщо, крий боже, задрімає, не потрапив до їхніх рук. На якийсь там стійкий опір цього нездарного бійця-«вченого» командир і не сподівався, він вважав би за краще, щоб той зараз просто прибіг до своїх.

Але Фішер не біг, а через якийсь час на переїзді почулося далеке торохтіння мотоциклів. Карпенко глянув на Свіста, який, безпечно висунувшись з окопу, вдивлявся в дорогу, на Овсеєва, що низько пригнувся до бруствера, і теж уп'явся очима в далечінь. Глечика за рогом сторожки йому не було видно, і старшина владно скомандував:

— Увага! До мене не стріляти! Замри!!!

Він і сам припав до приклада свого «дегтяря», хижо зімкнув над переніссям широкі густі брови й напружено зіщулився. І в ту мить усі почули, як на пагорку забахкали рідкі одиночні постріли, і з туману виповзли мотоцикли.

— Навіщо? Навіщо? — не розуміючи, чому не рятується Фішер, закричав старшина.— Тікай же! Ех ти, роз-зя...

Він не докінчив свого докору, бо постріли вже стихли, а мотоцикли котили собі далі. Карпенко чекав, що Фішер, може, ще виб'їжить у низинку, а потім став думати, що боець затаївся, пропускаючи німців, але невдовзі гримнув одиночний постріл, який, очевидно, відразу й затримав усю мотоциклетну колону. Старшина здивувався, зовсім не знаючи, як це розуміти, і скам'янів, уражений незвичайною сутичкою, що сталася в полі біля двох кремезних беріз.

З цього заціпеніння його вивів погрозовий вигук Свіста:

— Ах ви, собаки! Я ж вам зараз уліплю!

Він схопився за свій петеер, але було ще рано, і старшина крикнув:

— Стій! Я тебе вліплю!

Бронобійник невдоволено повернув голову, проте послухався й, очевидно, зробив добре. Не минуло й хвилини, як біля беріз випливали з туману два бронетранспортери; вони зупинилися коло переднього мотоцикла; трохи постояли й потім повільніше, ніж досі, явно осте-

рігаючись, почали спускатися по дорозі вниз. За ними рушила вервечка мотоциклів.

Уже зовсім розвиднілося, крізь розірваний вітром туман показалося вгорі клоччя невисоких хмар, де-не-де між їх щільними завісами сиротливо блищали прогалини блакиті.

Карпенко зрозумів, що *воно* починається. Транспортери дуже занепокоїли його, але старшина зібрав усю неабияку силу своєї вдачі і тільки зціпив зуби. Щоб ударити напевно і з користю, треба було підпустити їх якнайближче, і Карпенко визначив для цього рубіж на дорозі — місток кроків за двісті від переїзду.

— Свист! — гукнув він бронебійникові.— Дивися, хлопче, почнеш із заднього. Чуєш?

— Будь спок! — коротко озвався Свист, наводячи на машини довгий ствол свого петеера.

Переїзд затих. За лінією залізниці в траншеї причайлися четверо його захисників. Заклопотаний Карпенко вже не дивився на своїх бійців і не бачив, як зморщилося молоде обличчя Глечика, що на самоті засів за рогом сторожки, як насторожено причайвся за бруствером Овсеєв, як напружився за націленим петеером Свист. Перебігаючи сюди, в траншею, боєць десь загубив пілотку й тепер увібрав у плечі голову, на якій на всі боки стирчали його коротко обстрижені лляні вихри.

Передній транспортер ще не досягнув містка, коли з нього несподівано й глухо пролунало «бу-бу-бу-бу...» і відразу ж по залізниці, бруствера, по даху сторожки й ще десь позаду, з шаленою люттю розкидаючи землю й тріски, прогуркотіла черга розривних великокаліберних куль. Карпенко схаменувся, коли на його щоку бризнуло гряззю, але втиратися вже не було коли. Подумавши, що вороги помітили їх, старшина старанно прицілився й дав першу довгу чергу.

Крізь гуркіт пострілів він почув, як поруч дзвінко стукнув Свистів петеер і на броні передньої машини

блиснула зла іскорка. Транспортер крутнувся вбік, тишнунуся передніми колесами в канаву і став. Старшина відпустив під пальцями курок, а в той час другий транспортер вискочив наперед. Знову поруч, боляче віддавшись у вухах, гримнув другий постріл Свиста, і машина, зменшивши швидкість, повільно зупинилася. Мотоцикли закруtilись на дорозі, мов розтривожені водяні жуки, безладно залякотили їхні кулемети, і короткий різкий посвист куль знову розітнув повітря над переїздом.

Карпенко хотів крикнути Свисту, щоб той швидше добивав броньові машини, але боявся відірватися від кулемета, аби не пропустити момент розгубленості ворога й не дати мотоциклістам сховатися за транспортери. Залізною хваткою стиснувши кулемет, він бив по них короткими й довгими чергами і, здається, зробив своє діло. Через якусь хвилину два чи три мотоцикли вже лежали в канаві, один стояв посеред дороги, покинутий сідоками, і тільки задній, спритно розвернувшись, помчав дорогою вгору.

Карпенко навів ствол і, поспішаючи, щоб не прогавити його, разів зо три натиснув на спуск. Але мотоцикл усе-таки вилетів на пагорок і, минувши берези, вискочив з-під вогню.

Тоді старшина відірвав від плеча кулемет і глянув у низину. Транспортер на дорозі вже горів, охоплений миготливими язиками полум'я, і над полем стелився хвіст чорного клубчастого диму. Другий стояв у канаві, задержши на узбіччя довгий плямистий ящик кузова, чимось схожий на труну, а вздовж канави один за одним тікали до беріз з півдюжини німців.

Старшина знову схопився за кулемет, але диск уже спорожнів, і, замінюючи його на заряджений, командир оглянувся на своїх бійців. Вітька Свист квапливо бив запальними кулями, намагаючись підпалити другий транспортер; висунулося з окопу пожвавлене патхненне

обличчя Овсеева, а за рогом покльованої кулями сторожки часто й навіть якомсь весело бухкала й бухкала гвинтівка Глечика. Карпенко, не приховуючи своєї радості, закричав:

— Вогню, вогню давай! Бий, Овсеев, сто чортів його матері! Пали гадів!

І вони били по низинці, по втікачах на пагорку, аж поки кілька вцілілих ворогів сховалися за березами. На дорозі, в канавах, біля транспортерів розплаталися нерухомі тіла, одна підбита машина горіла димним, хитким на вітрі полум'ям.

Бійці зрозуміли, що першу атаку відбили, перемогли, і велика радість охопила всіх. Свист мудровано вилаявся, оглянувся і з хвацьким виразом на веселому пустотливому обличчі підійшов до Карпенка. Радісно і стримано всміхнувся у своєму окопчику Овсеев, десь за сторожкою явно неохоче припинив стрільбу Глечик.

— Вітька — молодець, дай п'ять,— сказав Карпенко й міцним потиском труснув руку бронебійця. А той, сяючи радістю на кирпатому обличчі, пояснював:

— Розумієш, думав по задньому, а коли передній дав чергу, вирішив: ні! Гад, такої тріскотняви наробив, уже думав, голову продірявить. Ну, я його просто в лобище й молоснув.

— Холера, а мені під самий ствол розривну всадив, мало очі не вибив,— казав Карпенко, втираючи рукавом замурзане обличчя.— Ну, тепер утихомирились.

— А я мотоцикла підбив,— докинув Овсеев.— Он того, що в канаву звалився. Моя робота.

Вони, звісно, трохи хвастали, щасливо радіючи з першої перемоги, кожен був повний власних вражень, і ніхто не оглянувся назад, де біля рогу сторожки стояв із своєю драгункою соромливий Глечик. Невідомо, як витримав він це своє перше бойове хрещення, але тепер у його хлоп'ячих очах, звернених на товаришів, було справжнє щире захоплення.

Старшина Карпенко, однак, недовго радів. Він раптом знову згадав про Фішера, який несподівано стійко загинув біля старих беріз.

— Ти диви, а вчений наш вистояв. Не злякався,— промовив старшина й нахмурився.

Свист і Овсеев подивилися туди, де ледве помітною плямою вирізнявся на стерні окопчик Фішера. Вони не зронили й слова, тільки на мить смуток ворухнувся в їхніх очах.

— А я на нього нарікав,— розсудливо говорив Карпенко.— А він, бач, молодець.

Та коротке захоплення-радість скоро минулося, люди віддалися новим думкам-турботам про своє близьке майбутнє. Старшина знав, що незабаром треба знову чекати німців, та вже куди більші сили, ніж ці, що були, певно, розвідкою. Він наказав Свисту, Овсееву та Глечику приготуватися і сам почав набивати патронами два порожні магазини. Свист відійшов у свій окопчик, став віддалік Овсеев, а Карпенко, прихилившись спиною до стіни траншеї, клацав у диску патронами й думав.

Якось прикро було командирові, що він недавно кричав на Фішера, що взагалі не раз нехтував цього бійця, може, навіть зневажав його. Старшина ніяк не міг зрозуміти, як цей інтелігент-книжник наважився на таку самовіддану сміливість. І Карпенко, який усе життя поважав людей простих, зрозумілих і рішучих, як він сам, тепер уперше засумнівався у своїй правоті, відчувши, що є ще якась невідома йому сила, крім сили м'язів та зовнішньої видимої рішучості.

— Але де ж цей Пшеничний? Невже втік?..— сам у себе спитав Карпенко й покрутив головою, подумавши, що й тут він прогавив — чогось недогледів у людині.

Аликові Овсееву готуватися до бою, власне, було нічого: патронів вистачало, гвинтівка справна, окоп досить глибокий, і боець, розстебнувши гаплики шинелі, навалилися грудьми на бруствер і позирав на дорогу.

Якихось півгодини тому в гуркоті короткого бою ніхто не помітив, що після першої черги з транспортера Овсеев сховав голову за бруствер і так зачаївся. Бійцеві зовсім не видно було дороги, якою їхали німці, і він не стріляв, тільки повернув голову, щоб хоч трохи бачити Карпенка. Поки гриміли постріли, Овсеев гризся сумними думками, передчуваючи скору загибель, і все дорікав собі, що не втік уночі, коли стояв на варті, не подався за ліс, де можна було б приєднатися до якогось підрозділу й уникнути безглуздої смерті. Якесь особливо загострене чуття підказувало хлопцеві, що Пшеничний пощез назавжди, і йому було дуже прикро за свою недавню перішучість, за яку доведеться тепер поплатитися головою. Супроти цієї близької загибелі розпачливо протестувало все його ество, весь настирливий Аликів дух, волала кожна клітинка, жадаючи жити.

Але минуло кілька хвилин, а загибелі все не було, та й особливого страху — теж. Постріли з дороги стихли, тільки поруч гуркав петеер та торохтів кулемет старшини, і Овсеев обережно виглянув.

Те, що він побачив на дорозі, відразу змінило його настрої, де й поділися почуття паніки й гризоти, боець схопив гвинтівку й почав стріляти. Він бив по німцях, що втікали канавою, і йому здалося, що один з них упав, прошитий його кулею. Це, як виявилось, навіть приємно — боротися й перемагати. І хоч Овсеев знав інше й давно визначив своє ставлення до цієї боротьби, щось у ній мимоволі захопило його. Проте бій скоро закінчився, і він навіть пошкодував, що так мало дісталось йому молодецької радості.

Згодом, чим більше минало часу, тим усе настирливіше почали виникати інші думки: що добре зробив, залишившись тут, не піддавшись слабкості й страху, що тепер і він може не тільки пишатися, а й відчутти в душі радісне щастя перемоги, якого досі ще ніколи не відчував. Думки летіли далі, й Алик уявив уже, що, коли їм пощастить якось вибратися звідси, то всіх їх, певно, нагородять, тоді і груди Овсеєва прикрасить медаль або орден — це було надзвичайно принадливо й обіцяло немалоприємностей.

Так збігав час, а навколо все було тихо. Десь за поріділими, прорваними до небесної синяви хмарами пророкотали і стихли літаки, звідкись вітер доніс глухі вибухи бомб. День знову починався вітряний, по-осінньому непогожий і холодний, але тепер примхи погоди відступили на другий план.

Свист усе не міг вгамувати своє радісне збудження. Анітрохи не остерігаючись, він виліз з грязької траншеї і в незастебнутій шинелі з піднятим коміром усівся на тильному бруствері. Щоправда, зараз можна було й не остерігатися, бо дорога й поле попереду були пусті. Транспортер ще димів, але вже догоряв, підставивши вітрові закурений залізний бік. Там же стояли покинуті підбиті мотоцикли, і Свист, весь час поглядаючи туди, не витримав.

— Командире,— гукнув він Карпенку, який лопаткою викидав грязь з окопчика.— Давай збігаю туди на хвилинку.

Карпенко випростався, подивився в поле й зморщився: видно було, що він не схвалює цього задуму, але відмовити Свисту не хоче.

— Га, командире? — домагався бронebійник.— Може, якийсь харч знайдемо. А то вже пустувато, турецький бог, ярина зелена.

Карпенко ще раз оглянувся і знехотя дозволив:

— Ну йди, тільки дивись, щоб де поранений не підстрелив.

— О, ми його миттю кокнемо,— зрадів бронebійник і перескочив траншею.— Овсеев, гайда зі мною.

— Ні, краще йди сам.

— Ех ти, боягуз! — зневажливо мовив Свист і гукнув Глечику: — Ходімо, салаженя, трофеї збирати.

Глечик розгубився, не знаючи, що робити: хотілося поглянути і боязно було вилазити з траншеї на стерню, туди, де ще недавно лютувала смерть. Але відмовитись він усе-таки не зміг, тим більше що Свист уже згорда кинув:

— Чого боїшся? Ходімо.

Тоді він узяв гвинтівку й виліз у вільний, дуже просторий і водночас страшнуватий світ. Вони перейшли залізницю і попрямували дорогою до улоговини.

Глечик почував себе тут, у цьому просторі, досить незатишно, все кортіло відстати від Свиста, схватися за його спину, думалося, що ось-ось від тих ворожих машин загуркотить черга і смерть болем проніже його тіло. Однак там поки що не видно було нікого, і хлопець стримував, перемагав свій страх і ступав поруч з товаришем. Так вони перейшли місток і наближалися до бойовища; ніхто не стріляв у них, і Глечик трохи заспокоївся. А Свист доволі рішуче, з гранатою за паском, на якому блищала велика флотська пряжка, підійшов до транспортера, що стояв на дорозі, обійшов його, заглянув у відчинені ззаду дверці. Живого тут не видно було нікого, віддалік, уткнувшись обличчям у грязь, лежав убитий німець, біля нього, в канаві, другий, смерділо паленою гумою, тліючим ганчір'ям та фарбою. Не бачачи небезпеки, Глечик теж підійшов до машини.

Глянувши туди-сюди, Свист схопився за дверці і скочив усередину транспортера. Глечик з гвинтівкою наготові поліз був слідом, та аж підскочив від страху. На чорному клейончатому сидінні, відкинувши голову й зві-

сивши вниз нерухому руку, лежав убитий гітлерівець. Потім, трохи осмілівши, хлопець з цікавістю й острахом подивився в його безкровне білясте обличчя, немов з його виразу чи якоїсь рисочки хотів розгадати суть тієї войовничої пожадливості, що несла в Росію багатомільйонна армія цих чужинців. Але обличчя німця було звичайне, худорляве, давно неголене, і на ньому вже й сліду не було болю чи якогось іншого почуття. А Свист байдуже й безцеремонно переступив через убитого і, брязкаючи якимсь залізаччям, почав порпатися в череві машини.

— Ей, Глечик, тримай!

Він подав у дверці новісінький, анітрохи не обгорілий воронований кулемет. Глечик узяв його, а Свист, покопирсавшись ще трохи, зіскочив з оберемком набитих патронами стрічок. Їх він теж віддав хлопцеві, а сам підхопив на дорозі покинутий автомат, ногою перевернув на спину його вбитого господаря й гидливо сплюнув. Глечикові весь час було не по собі й боязко. Вбиті лежали зовсім як живі: в шинелях, у ременях, з круглими коробками протигазів, тільки що не рухались, але, здавалося, вони можуть кожної миті підхопитися з землі й кинутись на них. А Свист тим часом, не звертаючи на мерців особливої уваги, оглянув мотоцикл, обійшов другий транспортер, той, що засів у канаві, і через борт теж переліз у його кузов.

— Холера, нема нічого,— з прикрістю сказав він звідти.— Згорів увесь харч, ярина зелена.

Глечик навіть зрадів, що їжі не знайшлося (яка там їжа серед цієї гидоти). Довго вони тут не розходжували й мерщій подалися назад.

Хлопець тяг кулемет, важкий моток металевих стрічок і вже не відчував того страху, з яким ішов сюди. Ця екскурсія навіть сподобалася Глечику, і він не переставав захоплюватися своїми друзями, які вчинили такий великий розгром. Здавалося навіть неймовірним,

що п'ятьом звичайним, простим бійцям вдалося знищити могутню німецьку техніку, дати чосу на дорозі тим самим німцям, які завоювали Європу і яких від самого кордону не могли зупинити наші дивізії. Хлопець не міг зрозуміти всього, але відчував, що за зовнішньою своєю простотою й незграбністю і Карпенка, і Свиста, може, й Овсеева криється щось уміле, дуже й надійне. І тільки він, Глечик, видно, не мав ніякої військової сили, а тому боявся й переживав: стільки страху натерпілося в недавньому бою його хлоп'яче серце. Але він як міг душив у собі цей страх, намагався бодай чим-небудь допомогти у тій спільній справі, яку вони всі вершили. А тепер, спізнавши радість першої перемоги й трохи заспокоївшись, він ладен був зробити все що завгодно для командира Карпенка і для сміливого славного Свиста. До сліз жаль було Фішера, з яким вони вже трохи заприятелювали в останні дні і навіть їли з одного казанка. Молода, самотня і щира душа Глечика горнулася до них — цієї маленької купки бійців, у якій і він поступово починав знаходити себе.

— Оце діло,— сказав Карпенко, коли вони підійшли до траншеї.— Оце хвалю.

Він перейняв у Глечика його ношу, уважно оглянув новенький кулемет і величезною п'ятірнею потягнув рукоятку.

— Трофей,— засміявся Свист і скочив у траншею до командира.— А на зуб нема нічого. Була торба галет, та й та обгоріла. А це тобі, командире,— все-таки трохи легший за твого пудовника «дегтяря».

Карпенко все крутив у руках кулемет, оглядаючи його з усіх боків, поляскав затвором, прицілився, скинувши на руку. Кулемет йому подобався, але старшина все щось зважував подумки.

— А патрони? — спитав він Свиста.— Це й усе? Ні, хлопче, не піде. На, Овсеев, освоюй, воюватимеш, а мені мій зручніший.

Свист, здивувавшись, свиснув і торкнув на вихрах пілотку.

— Ну й дарма. Я його сам схопив би, та петеер — з двома не впораєшся.

Овсеев без усякої радості взяв кулемет, а Свист, запустивши руку в глибоку кишеню своєї шинелі, щось вийняв у стиснутому кулаці.

— Ну, а на це що скажеш? Га?

Карпенко делікатно взяв з його долоні круглого кишенькового годинника на довгому блискучому ланцюжку, зашкарубленими великими пальцями обережно розкрив футляр, покрутив головку. Це був добрий кишеньковий годинник із секундною стрілкою та випуклими фосфорними цифрами на кремовому циферблаті.

— П'ятнадцять каменів, анкерний хід — оце, скажу тобі, трофей! — хвалився Свист. — Хочеш, бери. На імени не дам, а тепер — будь ласка.

— Ти диви, гарна штукавина: п'ятнадцять каменів, кажеш? — чи то серйозно, чи то з іронією перепитав старшина. — Молодець ти, Свист, молодчина. Отак через рік-два з тебе вийде неабиякий мародер, еге ж, ярина зелена?

— Ну, таке вигадаеть: мародер! — засміявся Свист. — Не хочеш — давай сюди.

Він простягнув руку, але Карпенко, не зважаючи на те, розмахнувся з усієї своєї немалої сили і так хряпнув годинником об покремсану осколками стіну сторожки, що аж посипалася штукатурка й, напевно, з тонким дзвоном розлетілися в різні боки всі п'ятнадцять камінчиків.

— Ось і все, і нічирк — справі кінець, — сказав командир і відвернувся до свого кулемета в окопчику.

Свист почухав потилицю, по-блазеньському підморгнув Глечуку й справді не сказав ні слова.

Зацікавившись новою зброєю, Глечик підійшов до Овсеева, і вони вдвох почали оглядати цей трофейний кулемет. Овсеев чомусь знову став невеселий, мовчазний, і не можна було зрозуміти, що діється в його душі. Демонстративно, не помічаючи Глечика, він поставив на бруствер трофей, здмухнув пил і відкрив затворну коробку.

— Ёмге тридцять чотири, останньої моделі,— буркнув він.— В училищі ми вивчали. Швидкострільність величезна — не рівня нашому «дегтяреві».

Глечик уважно дивився, прислухаючись до слів доповіданішого за себе товариша, і думав, що той покаже, як поводитися з кулеметом. Але Овсеев з незрозумілою ворожістю закричав на хлопця:

— А взагалі на якого біса! Ти приніс — ти й стріляй!

— Та я ж не вмю,— щиро признався Глечик.— А ти чому не хочеш?

Овсеев помовчав, поклацав затвором і злісно гиркнув:

— Мені ще жити хочеться.

Глечику він не хотів казати всього того, що розумів сам,— що з кулеметом куди небезпечніше в бою, ніж з гвинтівкою, що в першу чергу гинуть кулеметники, що тепер йому вже не схватися в траншею, бо Карпенко зажадає вогню, і Овсееву знову доведеться ризикувати головою. Відразу чорна тінь лягла на його спочатку прояснілий настрій, знову вдарив у голову жаль, що, піддавшись нерішучості й утомі, проспав таку зручну для порятунку ніч. Тривожне почуття приреченості все більше охоплювало його, і Овсеев, напруживши всі сили розуму, взявся шукати вихід.

Він прикинув, що коли віддати кулемета Глечику й домовитися з ним, можна було б, прикриваючись від старшини рогом сторожки, по траншеї й канаві якимось

пробратися до лісу. Думалось йому, що наляканий у першій сутичці Глечик може згодитися на те, а він пообіцяє, що потім допоможе втекти і йому. Тому, раптом змінивши своє ставлення до молодого бійця, Овсеев подружньому спитав:

— Слухай, хочеш кулемет? Стріляти я тебе навчу.

— Ага, навчи,— згодився Глечик і підступив ближче.

Овсеев уже піднісся духом від першого успіху і заходився пояснювати, як заряджати кулемет, коли це від сторожки почувся суворий Карпенків голос:

— Не хитруй, Овсеев. Тут тобі не базар, щоб торгуватися. Тобі наказано, ти й виконуй.

Звузивши на вітрі злі очі, Овсеев з ненавистю подивився на старшину й прикусив губу.

— Собака,— тихо сказав він крізь зуби.— Фельдфебель. Чорта лисого ти тут до вечора протримаєшся. Переб'ють, як мишей.

Глечик з раптовою тривогою в душі глянув на нього, помовчав, намагаючись збагнути значення тих страшних слів, і не повірив товаришеві.

— Невже переб'ють? А ми з кулеметів, та є ще й петеер.

— З кулеметів! — зневажливо пирхнув Овсеев.— Профан ти в цьому ділі. Неук зелений.

Глечик розгублено потирав рукавом вороновану сталь кулемета. Несхитна впевненість Овсеева в тому, що їх переб'ють, нарешті стривожила і його, але хлопець не хотів у це вірити, бо вже звикся з думкою про їхню удачу і просто не мав сили згодитися з тим, що кінець буде кепський.

— Пшеничний ось ушився,— похмуро повідомив Овсеев.— І, напевно, зробив правильно.

— Як ушився? — простодушню здивувався Глечик, звівши на бійця великі ясно-сині очі.

— А так. Махнув у тил і тепер десь в обозі онучі сушить.

Глечик похмуро змовчав, намагаючись зрозуміти таємниче зникнення Пшеничного. Як можна було покинути товаришів, взвод, утекти в тил, — цього Глечик, хоч як старався, уявити не міг. У голові поставали серйозні, на його думку, доводи проти такого вчинку — наказ комбата, який належало виконати, гнів товаришів, яким за таких умов не можна було знехтувати, довічна ганьба боягузтва, що терзала б йому душу, зрештою — такі далекі, але владні поняття, як присяга та обов'язок перед Батьківщиною.

Поки хлопець болісно роздумував, Овсеев відійшов у траншею й пильно спостерігав за ним. Перший план порятунку провалився з самого початку, і тепер хитрий Овсеев сушив голову, щоб придумати ще. Змовлятися з Глечиком, очевидно, марна справа, бо хлопець він недалекий, до того ж трохи обстрілявся, осмілів і втікати, напевно, не згодиться. Не наважуючись остаточно розкрити йому свій намір, Овсеев подумки прикидав усе і так і сяк, поки громовий голос Карпенка знову не сколихнув увесь переїзд:

— До бою!!!

Мимоволі підкоряючись команді, Овсеев схопився за кулемет, полохливо кинувся на своє місце Глечик, а старшина владно й суворо командував:

— Свист, на приціл — танки! Овсеев — по піхоті! Глечик — гранати до бою! Замри! Вогонь по моїй команді!

Знову смертельна небезпека підступила до переїзду. Вдалині дорогою, що добре проглядалась, на виїзді з села, покрівлі якого ледве стирчали з-за пагорка, показалися німці. Напевно, це була велика колона, вона повільно рухалася з кількома танками в голові.

Над сірим осіннім полем, над перехрестям доріг і далеким лісом, за яким був такий знадлиий для цих людей порятунок, сумною усмішкою блиснуло низьке сонце. Тільки на одну мить його ясне проміння ковзну-

ло по вогкій глині траншеї, сірій сивині стерні, полум'ям торкнулося рідкого пожовклого листа беріз, і ця його тиха ласка гострим болем туги пройняла людські серця. Глечик спрямував вдалину гвинтівку, обережно загнав у патронник патрон і притиснув до плеча подряпаній дерев'яний приклад. Він трохи зблід, мерзлякувато здригався і, щоб угамувати ті тривожні дрижаки, щільніше тулився до землі й міцніше стискав ложе. Карпенко випнув свою важку щелепу, наморщив низького широкого лоба. Овсеев скривився, мов від зубного болю, і диким поглядом шастав довкола, шукаючи, напевно, порятунку. В цьому болісному напруженні незвично й дивно раптом пролунала хвацька Свистова примовка:

— Ех, ярина зелена, вище голови, братики-котики! Слухай побрехеньку.

Глечику за рогом сторожки не видно було цього трохи чудного чоловіка, проте він почув його голос і здивувався. Збентежено ворухнув бровами насуплено-заклопотаний командир, нервово повернувся до сусіда Овсеев. А Свист, пригорнувши до боку обшитий кирзою приклад свого петеера і стежачи за ворогом, почав:

— Значить, так, братці. Сидять у тюрмі два босяки. Вибатькували урядника, от і сидять голодні й тільки про те, щоб пожерти, й думають. Каже один: «Давай, Єгоре, зробимо підкоп і втечемо».— «Давай»,— згоджується Єгор. «Потім давай відіб'ємо замок і заліземо в хлібну крамницю».— «Давай»,— каже Єгор. «Схопимо буханець і драла».— «Давай».— «Сховаємось десь у підворітті й по черзі: я кусь, ти кусь...» — «Ага,— облизується Єгор:— Ти кусь, і я кусь... кусь».— «Я кусь, а ти кусь-кусь! — як загорлає Пилип.— Ось тобі!» — і кулаком у пику Єгорові. Той аж завив: «Ти ж сам двічі кусь-кусь». Та й ну битися. Ускочив наглядач, розняв їх і обох у карцер — на саму воду. Отаке. Можна сміятися,— жартома підсумував Свист.

Але й цього разу ніхто не сміявся. Карпенко не спус-

кав очей з колони, що все більшала й більшала на дорозі, вже чути було, як двигтять земля під танками, як ляскотять їхні важкі широкі траки. Піхоти, здається, було небагато — кілька машин, а далі в колоні йшли автомобілі з вантажем. Трохи не доїхавши до беріз, якраз на самому пагорку, піхота повискакувала з кузовів і відразу почала розбігатися обабіч дороги в нерівний метушливий цеп. Машини зупинились, і далі вниз рушили танки — три гуркотливі сталеві громадища.

— Вітько! — серед напливаючого густого гуркоту стривожено крикнув Карпенко. — Дивись не поспішай!

Свист не поспішав. Десь у глибині його душі тоскнуло занило недобре передчуття: знав боєць — починається нелегке. Та це тривало лише коротку мить. Хлопець відразу ж настроївся на звичайний хвацько-діловий лад і спостерігав за ворогом. Трохи засмучувало його те, що танки йшли в лоб. Хоч би один крутнув де вбік, підставив борт, і тоді Вітька спритно пронизав би його. Але вони сунули прямо, а біля дороги, не встигаючи за ними й відстаючи, розверталася піхота.

З середини пагорка передній танк, не зупиняючись, гримнув пострілом — над переїздом щось пирхнуло, і ззаду в полі землю сколихнув вибух. Другий снаряд ударив у залізницю перед самою траншеєю — бійців оглушило, обдало пилом, землею, кислим смородом тротилу. На колії здибилосся кілька вивернутих з насипу шпал, задерся вгору зігнутий кінець перебитої рейки.

Погойдуючись на вибоїнах і поколихуючи гарматами, танки сунули в улоговину, а переїзд мовчав. Передній уже наближався до обгорілих транспортерів, досягнув їх, зіпхнув у канаву покинутий мотоцикл і трохи повернув, щоб оминати розвернуту поперек дороги машину. І тоді без команди Карпенка, але дуже вчасно, дзвінко гримнула Свистова рушниця, і танк відразу став. Ще нічого не було видно — ні диму, ні полум'я, але збоку вже відскочила кришка люка, з якого, наче таргани з

щілини, висипали на дорогу чорні танкісти. Старшина дав першу чергу, і переїзд озвався хаотичним гуркотом.

Ще через хвилину весь цей похмурий осінній простір наповнився безладним жакним гримотанням. Потрапивши під кулеметний обстріл, піхота в полі залягла й відкрила по переїзду вогонь. Другий танк обережно сунув дорогою, відштовхнув убік транспортер і, припинившись, навів гармату.

— Лягай!!! — голосисто крикнув Карпенко, і не встиг ще його крик потонути в гуркоті бою, як страшенної сили вибух чорною земляною хмарою накрив переїзд — траншею, людей, сторожку. Коли куряву здуло вітром, стало видно, що від тієї дорожньої будки розлетілися на всі боки уламки дощок, шматки штукатурки, від даху не лишилося й сліду, а в тому місці, де колись була грубка, курилася чимала вирва, наповнена борошністо-пухкою землею.

Переїзд замовк, здавалося, нікого живого вже не сталося у траншеї. Та ось у самому кінці її майнула обсипана піском постать Свиста — він схопив рушницю і з розпачливою злістю вилаявся. Його улюблена зброя, яка не раз уже вирятовувала людей з біди, незграбно поглядала з-за бруствера перебитим стволом.

— Старшина, братухо! Що нарobili гадн повзучі! От бісові виродки! — лементував Свист, без потреби клацаючи затвором своєї зіпсованої зброї.

І тоді з окопу звівся блідий, незвично повільний і розслаблений Карпенко. Невидючим поглядом змертвілих очей старшина подивився на дорогу, доторкнувся рукою до розбитої голови, з якої на плечі шинелі, на бруствер і приклад кулемета лилася густа невтримна кров.

— Свист!.. Не пускати! — кволим тремтячим голосом вигукнув він і повалився в траншею.

Свист кинувся до нього, минаючи Овсеєва, який, утягнувши голову в плечі, скорчився в окопчику. Бро-

небійник підхопив старшину, підвів його, той важко, задушливо сопів, крутив головою і сиплим голосом просив:

— Танки, танки... Бий, не забарись...

Він не знав, що бити танки вже нічим, але Свист не сказав йому про це. Закривавляючи свої руки, бронebійник потертим у кишені індивідуальним пакетом перев'язав старшині голову, на якій злипся від крові чуб, прислухався до гуркоту бою і недоречно став заспокоювати пораненого:

— Нічого, нічого! Ти лежи, лежи...

Потім боєць ускочив у траншею, вражений страшною думкою, що німці вже поряд, а їх лишилося тільки двоє. Та в цей час із-за руїн сторожки забахкали постріли Глечика. Свист зрадів і схопив кулемет старшини. Німці в полі поодиноці перебігали в низину, а два танки дуже обережно, один по правому боці дороги, другий по лівому поминули транспортери й наближались до містка. Кулі з їхніх кулеметів сікли землю, залізницю, бур'ян, вищали вгорі, зрикошетивши від рейок. Вибухи й постріли наповнювали простір гримучим жахливим стогоном.

Свист був людина дії, не в його вдачі було думати та розмірковувати навіть у спокійний, відповідний для цього час. Тепер він збагнув, що, прорвавшись на переїзд, танки передують їх у траншеї і, ніким не затримані, підуть далі, до лісу. Єдине місце, де можна було ще затримати їх,— на містку, обабіч якого лежало грязьке болотище. Ця думка саянула йому в голові, коли передній танк був уже за якихось п'ятдесят кроків від містка.

Бронebійник облив кулемет і побіг у кінець траншеї, крикнувши Овсеєву, який і досі сидів скоцюрбившись в окопчику:

— Давай до кулемета! Прикрий!

Він схопив в обидві руки дві важкі протитанкові гранати, на ліктях і колінах виліз з окопу, перевалився че-

рез бруствер, зірвався на ноги, потім, пригнувшись, трьома стрибками дістався до залізниці й скотився у вибиту снарядом вирву. Там він оглянувся. Танки все йшли, б'ючи з кулеметів, кулі коротко й люто хвітькали над самим насипом. Він трохи переждав, важко дишаючи і збираючись на силі для останнього, вирішального стрибка. Збиваючи сиру землю, навскоси від шпал до канави пробігла черга — вжик, вжик, вжик — і на узбіччі залишився рівний ланцюжок чорних плямок-міток. Свист схопився і чимдуж кинувся вниз, під прикриття невисокого залізничного насипу.

По стегну його все-таки шмагнуло, боець відчув, як до коліна потік гарячий липкий струмочок крові, але біль був невеликий, і боець не звертав на нього уваги. Пригнувшись за насипом, він на колінах і ліктях метнувся до містка, на який, сповільнивши хід, наче кінь, що випробовує міцність опори, уже виходив передній танк. Задушлива гіркота перехопила подих, від утоми в грудях розривалося серце.

Вони зійшлися якраз на містку — зовсім знесилений, поранений боець і це гримливе хрестате страковище. Свист, слабо розмахнувшись, одну за одною шпурнув під гусениці обидві свої важкі гранати, але сам ні сковатися, ні відбігти вже не встиг...

18

Невідомо, що здалося німцям, але після того, як передній їхній танк, підірваний Свистом, провалився під міст, уткнувшись гарматою у торф'янисту трясовину болюта, вони підхопилися зі схилу пагорка і, відстрілюючись, почали відходити назад. Другий танк дав задній хід і теж поповз угору. Стрілянина трохи стихла, і обсипаний землею, замузаний, змучений Глечик відірвався від своєї гвинтівки.

Він увесь аж тіпався під пережитого й насилу стримувався, щоб не заплакати, не впасти у відчай від мук і жаху, яких щойно зазнав. Його почуття й розум не могли примиритися з тим, що вже нема і Свиста, що він мертвий, вибухом відкинутий в трав'янисту мокру заболоть і ніколи вже не встане, не заговорить, навіть не поворухнеться. Але найстрашнішим було болісне безсилля завжди владного, дбайливого старшина, без якого Глечик відчував себе зовсім маленьким, кволим і розгубленим. Він не зрадів навіть з того, що німці почали відходити. Охоплений новою тривогою, хлопець підбіг до Карпенка.

Старшина, певно, дуже мучився. Обличчя його якось ураз змарніло, щоки позападали, зблідли під щетиною, що стала сторчма й видовжилась. Він лежав на боці, відкинувши голову, в набряклій кров'ю пов'язці, здригався, корчився від болю і тихо ворухив губами. Глечик, упавши на коліна, схилився над ним, змучене серце хлопця боляче стиснулося від нестерпного горя втрати.

— Що, що? Ну що вам, товаришу старшина? Свиста нема, нема,— мов до дитини, лагідно й жалісно говорив він, притримуючи скривавлену голову командира.

— Свист... Свист...— очевидно, не впізнаючи бійця, тихо шепотів старшина. Його запечені губи вже ледве ворухилися, паузи між словами все більшали.

— Свист... Бий!

Глечик зрозумів, і в нього скривилися губи — від жаля до командира й до себе, до мертвого бідолахи Свиста, від страху й розпачливої самотньої безнадії. Не знаючи, чим допомогти пораненому, він раз у раз поправляв його голову, підкладав під неї свою пілотку, але старшина не лежав на ній, усе метався, скреготів зубами, хмурився, поводив бровами, наче стежив за боєм, і натужно вимагав:

— Свист... Свист... Роз-зьяв!..

— Вони вже відступили,— все силкувався пояснити Глечик.— Відійшли.

Старшина начебто почув це, притих, прислухався, важко, з зусиллям підняв повіки й далеким, незнайомим поглядом подивився на хлопця.

— Глечик! — якось ніби заспокоєно й навіть трошки зраділо промовив старшина.— Глечик, ти?

— Що вам, товаришу старшина? Може, води? Може, шинель підстелити? Свиста нема вже,— говорив Глечик, відразу піднісшись духом від того, що старшина опам'ятався. Ця несподівана радість підбадьорила хлопця, і те, що цьому суворому, статечному командирові потрібна була його допомога, надихнуло Глечика на самовідданість. Він відчував, що міг би тепер перемогти найтяжче, пересилив би всякий страх і зробив би геть усе, аби тільки врятувати старшину. Але командир знову заплющив очі і стиснув зуби — певно, він уже нічого не міг сказати.

І тоді в траншеї з'явився Овсеев. Пригнувшись, з гвинтівкою в руці, він квапливо переступив через Карпенка, обсипавши його землею зі стіни, і несподівано й загадково кинув Глечикові:

— Тікай к чортовій матері!

Усе ще притримуючи голову старшини, Глечик нічого не зрозумів і великими застиглими очима безтямно подивився вслід товаришеві, який відразу зник за поворотом траншеї. І коли через мить усе стало страшенно ясно, Глечик майже фізично відчув, як гостро зіткнулися в його душі два ворожі одне одному, суперечливі почуття — прагнення врятуватися, поки є така можливість, і свіжа ще, щойно усвідомлена ним горда рішучість вистояти. Хлопець розгубився і аж застогнав від цієї нестерпної роздвоєності. А на дні траншеї метався непритомний командир, його закривавлене, спітніле обличчя пашіло жаром і кривилося від мук, а з губ кволим шепотом вихоплювалася тільки одна фраза:

— Свист, вогонь! Вогонь, хутчій вогонь... ох!

Щось наче окропом ошпарило Глечика, з очей його, непрошені й невдержимі, бризнули сльози, пекуча образа обпалила його щирю душу. Він ускочив у траншею, вже не ховаючись від ворога, і побачив Овсеєва, який, тримаючи гвинтівку в правій руці й шалено відмахуючи лівою, шпарко біг канавою до лісу, тільки підшви мелькали. Глечик захлинувся сльозами від образи й похлопчачому дзвінко, з нестримним страшним розпачем закричав услід:

— Стій!! Стій!!! Що робиш, злодюго?! Стій!!!

Овсеєв на бігу оглянувся і ще швидше замелькав ногами: стало ясно — не для того він тікав, щоб зупинятися. Тоді Глечик тремтячими руками схопив кулемет старшини, перекинув його на тильний бруствер і, майже не цілячись, випустив навздогін Овсеєву все, що було в недостріляному диску.

Коли він, схвильований і нестямний від жаху, відірвав від приклада замурзану щоку, то побачив далеко в канаві сірий нерухомий бугорок шинелі, що випнув-ся на спині Овсеєва, і більше аж до самого лісу нікого не було. Знесилений Глечик сумно опустив руки. Осінній вітер швидко висушив його сльози, боєць раптом відчув спустошеність у душі, припишк і, хитаючись, на-вмання побрів траншеєю.

Він ходив так по ній, може, годину чи й дві. Ходив, сліпо натикаючись на стіни, на риг повороту біля само-го окопчика, погляд його знерухомів, а в округлених великих очах була пустота. Та ось він спіткнувся об ноги старшини, взуті в кирзові чоботи, і опустився біля свого командира. Старшина лежав тихо, розкинувши в сторони зігнуті в ліктях руки і ледь відкривши широкі зуби. Нічого в ньому вже не було від колишньої владної командирської суворості, тільки невиразно вгадувалося в рисах обличчя якесь запитання, подив — може, то відбивався вчорашній його роздум про те, кому з них,

шістьох, судитиме доля закінчити бій. А може, зрозумів він, що поруч один тільки Глечик та що саме йому випала ця доля, і запізнілий німий подив позначився на його змертвілому обличчі.

19

У полі запанувала тиша. Вітер наполегливо гнав з неба низьке дрантя хмар, між якими у височині блищали прогалини блакиті, оторочені бережками далеких білих хмар. Крізь них обманливою скупкою радістю проглядало осіннє сонце, і широкі стрімливі тіні невпинною величезною чередою швидко-швидко пливли по землі.

Це німе затишшя помалу почало вертати до життя зболілого душею Глечика. Хоч як жахливо й безнадійно було залишатися йому самому на місці смерті своїх товарищів, але, вбивши Овсеєва, він відчув, що доведеться стояти до кінця. І хлопець неквапливо й без колишньої боязкості, байдужий тепер до себе ходив по траншеї й готував зброю. Він переніс кулемет старшини в окопчик Свиста, а трофейний поставив на другому фланзі. Потім туди ж перетяг і стрічки, а в Карпенківому окопчику взяв до того ж останню протитанкову гранату, розгвинтив, подивився, чи заряджена, і поклав на бровку траншеї.

Німці на пагорку чомусь мовчали, але не відходили і, раз у раз з'являючись удалині коло беріз, щось виглядали. Незабаром, звернувши з дороги біля села, в поле виїхало кілька машин з причепленими до них гарматами. Глечик розумів: німці щось замишляють, але попереднього страху в хлопця вже не було, була тільки мовчазна зловтіха, коли він бачив їхнє ретельне готування, спрямоване супроти нього, одного-єдиного.

Так минав час, уже, мабуть, настав полудень. Небо прояснилося; зганяючи хмари, все частіше й довше сві-

тило негаряче сонце. Вітер швидко сушив нічну мокроту, світліли розм'яклі грудки бруствера, бралась підсохлими плямами дорога, тільки Глечикова шинель і досі була вогка, геть вимазана глиною і пудовим тягарем давила на плечі. Мимоволі тягнучись до тепла й світла, боєць виліз із сирого затінку окопу й сів на бруствер, звисивши з колін безвольні руки.

Так, переживши страх і невідчепне побоювання за своє життя, мовчазно сидів він на переїзді обличчям до того поля, де копошилися, їздили й ходили вороги, готуючи черговий удар, і в голові його снували невеселі, важкі думки.

Перш за все до свідомості дійшло відчуття мізерності й марності всіх його давніх пекельних кривд. Який він був дурний, ображаючись колись на матір, вітчима, боляче переживаючи дрібні знегоди військової служби — суворість старшини, нечуйність товаришів, холоднечу й голод, страх смерті. Яке все це було далеке й на диво незначне, дріб'язкове в порівнянні з щойно пережитою трагедією загибелі тих, кому він вірив більше, ніж собі, і кого так поважав у житті. Певно, це було його перше після смерті батька справді жахливе нещастя. Хлопець невиразно відчував, що, переживши його, він уже не міг залишитися колишнім — тихим, боязким Глечиком, щось нове, мужнє і тверде, входило в його вдачу.

Але, здається, вижити йому не доведеться. У поле з села виїхало ще кілька машин, вони рушили в об'їзд, у напрямі улоговини. На пагорку, очевидно, на пряму наводку, ставили, окопували кілька гармат, — вороги готувалися ретельно й надійно. А жити так хотілося — хоч як-небудь: у холоднечі, голоді, страху, навіть у такому жахливому пеклі, як війна, — все одно хотілося жити.

Глечик, примружившись, звів своє невмите, із слідами сліз обличчя вгору і подивився на сонце: воно бу-

ло ще високо й світило, не поспішаючи на зустріч з ніччю, такою конче потрібною бійцеві. В ту саму мить до його слуху долинули дивні журливі звуки, і він ще вище задер голову, вдивляючись у піднебесся. Він заусміхався й тужливо, з незрозумілим, несподівано солодким болем у душі довго дивився в небо. Повільно посуваючись під хмарами і сумно й кволо курликаючи, летів там у невідому далечінь невеликий ключ журавлів.

У спопелілу від горя душу бійця дихнуло зворушливою щасливою порою далекого дитинства, щасливим болем за всім тим, що пережито, покинуто й назавжди вже втрачено для вісімнадцятирічного юнака. Він ледве стримав спазми образи в горлі й дивився, дивився вслід зграйці рідних з дитинства птахів, які збудили в його душі так багато до болю нестерпних почуттів... І коли вже очі його ледве-ледве розрізняли в сірій, повітій серпанком височині ту рухоому риску, з неба злетів на землю інший, розпачливо-уривчастий звук, повний тривоги, прохання й безнадійного журливого поклику:

— Курл!.. Курл!.. Курл!..

Навздогін за зниклим ключем, з останніх сил перебираючи крилами, не дуже високо летів, наче накульгував у повітряному просторі, відсталий, підбитий журавлик. Від його майже людського розпачу аж здригнувся вражений Глечик, щось співзвучне своїм затаєним душевним мукам почув він у тому жалібному голосі, і гримаса болю й жалю скривила його кругляве хлопчаче обличчя. А журавель кричав, кидав у вітряний обшир даремні згуки тривоги, махав і махав ослабленими крилами, випинав свою вигнуту шию, але догнати табуна не міг.

Від страшного розпачу птаха нестерпним сумом захлинулося хлоп'яче серце. Глечик обома руками схопився за голову, затулив вуха, папружився, увесь зіщу-

ливсь, аби тільки витримати. Так він сидів довго, зовсім змертвілий і байдужий до всього, збитий з пантелику тією непогамовною журавлиною тугою. Потім він прийняв від вух руки і, хоч уже не дивився в небо, в якому давно розтанув бідолашний птах, чув і досі переповнений горем і розпачем тужливий журавлиний крик.

А в душі, прорвавшись з пам'яті від того незвичайного нагадування, снувались, озивалися тугою ніжні, дорогі спомини з тих далеких літ, що стали вже минулим, таким до болю рідним. Як жива, з'явилась перед його очима мати — молода, гарна, але не така привітна й ніжна, як була завжди, а з тугою на обличчі — тугою за ним, її сином. Згадалася вчителька Клавдія Яківна, яка любила його в школі, даруючи йому з своєї щедрої на ласку душі соромливу й теплу жіночу прихильність. Постав перед ним непосидючий Альошка Бондар, а з ним — їхні дитячі забави, мандрі до Селицької пуші й такі тоді звабливі ігри у війну — найпроклятіше з усіх людських лих на землі. Защеміла душа від давнього каяття за Людку, вигаданим коханням до якої колись дражнили його в школі, за що він зненавидів і одного разу так образив цю біляву дівчинку з задумливими синіми очима.

Охоплений владною силою споминів, він не відразу помітив, як звідкись виник суцільний далекий гул. Хлопець опам'ятався, коли на пагорок обабіч дороги виповзла ціла валка хрестатих страховищ. Довкола загуркотіло і до самої основи задвигтіла земля. Скочивши з бруствера, Глечик схопив єдину свою гранату, притиснувся спиною до дрижачої стіни траншеї й чекав. Він розумів, що це кінець, і з усієї сили гамував у собі нестерпну тугу душі, в якій великою жагою до життя все бився далекий закличний журавлиний крик...

ПЯСТУА

ПОВІСТЬ

На першому заході атака зірвалася.

Обхопивши підковою висоту, рота спробувала вдертися в траншею на самій її вершині, але не дійшла навіть до половини схилу. Шквальний вогонь німецьких кулеметів примусив автоматників залягти на голому, задубілому від ранішнього морозцю лану, і, якийсь час полежавши на вітрі, перебіжками повернутися туди, звідки починали.

Це був глибокий, голий, без кущика, яр з рідкими плямами ще не розталого снігу та замерзлим струмком посередині; тут можна було прихиститись від ворожого вогню, від неослабного натиску холодючого березневого вітру і поміркувати, що робити далі. Трохи віддихавшись на його захищеному від куль урвиську, ротний — капітан Орловець — покликав обох командирів взводів і, невдоволений та сердитий, навіть не глянувши на них, сказав:

— Баби! Блощиці! Здихлі! Який тільки дурень вам автомати дав?

Натягнувши на голову комір кожушка, він лежав бок за брівкою і, тримаючи в зубах цигарку, викресував «катушою» іскру. Уламок напилка дзвінко брязкав об кремінь, до якого великий, з жовтим нігтем палець притискав трут — пучок білих ниток, витягнутих з брезентового паса. Але капітан злився, не попадав точно по кременю, і тьмяна зеленувата іскорка, ледве блиснувши під кресалом, відразу ж гасла.

На злі капітанові слова ніхто не відповідав — ні те-

лефоніст Капустін, кирпатенький, банькатий хлопець, що скорчився біля обдертої скриньки УНФ, мало не з головою влізши від холоду в розстебнуту на грудях шинельчину; ні мовчазний, покірливий на вигляд молодший лейтенант Зубков, який, сидячи на полі своєї ще не обношеної шинелі з новенькими, але вже зламаними навпіл погонями, старанно колупав землю. Поряд з ним примостився на крутуватому схилі лейтенант Климченко і також мовчав, хоч його аж розпирало від злості на всі ці невдачі і найбільше на самого ротного.

— Чорта з два від неї прикуриш. Ану, викрешуй сам! — і Орловець сердито швиргонував зв'язківцеві немудре курецьке знаряддя. Зв'язківець мовчки відклав трубку і, затулившись од вітру, почав брязкати кресалом. А капітан сів і вийняв з тонких нервових губ цигарку.

— Третій взвод відстав, перший розтягнувся, немов та кишка, порядку ніякого! Ви командири чи пастухи, чорт би вас побрав? — вичитував він, зсунувши брови і похмуро дивлячись на взводних. Зубков від тих слів ще більше затався, а Климченко жбурнув у яр замерзлу грудку.

— А чого ви кричите? Ми що — в яру сиділи? Чи злякалися? Чи зайняли висоту і здали? Он — підійти не дає, на те дивіться! — махнув рукою в напрямі висоти Климченко.

Капітан повільно звів на нього важкий лютий погляд.

— Ти що? — видавив він із себе погрозово й суворо.

Зв'язківець тим часом припалив трута і, ставши на коліна, простягнув його капітанові. Але Орловець ніби й не помітив того, і вітер даремно крутив у повітрі тонку струминку диму.

— Ти що — мітингувати здумав?

Лейтенант підняв комір свого посіченого осколками кожушка, з дірок якого стирчало клоччя білої шерсті.

— А те! Годі на чужому горбу в рай їхати, — запально вигукнув він і відвернувся. Кругляве, молоде ще облич-

чя його з крутуватим підборіддям затаїло образу і злість. Ротний зсунувся по обриву на якихось три кроки і, переперезаний ременями, став навпроти взводного.

— Це хто їде? Я їду? Ану, кажи прямо!

— Та й ви також! — кинув Климченко і став поглядати в яр.

Він не боявся капітана, хоч і знав його крутувати вдачу, бо воював у цій роті з зими, знав кожного бійця, так само як і вони знали його. А Орловець був тут людина нова, і хоч усі впевнилися, що він не з боязких, та все ж з першого дня бійці не злюбили капітана за його, мабуть, надмірну жорстокість. Тепер від цієї сутички Климченку стало прикро, і він, намагаючись стримати себе, почав підбором збивати з обриву мерзляки. Грудки, підскакуючи, наввипередки котилися до скутого кригою струмка, за ними сипалася жорства. Ротний, який стояв поруч, зімкнувши брови на худому, почорнілому від холоднечі й щетини обличчі, крізь зуби процідив:

— Ану, прикуси язика!

Нервово крутнувшись до нього, Климченко рвучко підвів голову.

— Що? Правда очі коле?

— Ах, правда! Так і я тобі скажу правду. Твій взвод найгірший. Найзагайніший. Він затримав роту. Він зірвав темп наступу!

Климченко сховався на ноги, ліктем штовхнув назад туго набиту кирзову сумку.

— Мій взвод зірвав? Німці зірвали! Ось так! Шість їхніх кулеметів зірвали. Ви що, не бачили? — вже не володіючи собою, закричав лейтенант.

Зв'язківець, вражений цією сутичкою, роззявивши рота, нерухомо сидів біля апарата. Зубков нагнувся ще нижче і старанно зчищав грязь із свого кирзового чобота. На краю яру з ямок-окопів висувалися і застигли в німій цікавості голови в шапках та касках.

— Це що таке? — затупав Орловець своїми поруділи-

ми від підпалин валянками.— Ви на гулянці чи в армії?..

Та й не доказав, бо вгорі на пагорку, мабуть, хтось необережно виткнувся з окопу,— і довга кулеметна черга з висоти шалено різонула повітря над їхніми головами. На тому боці яру посипалась жорства, і, коли вітер розвіяв куряву, в мерзлій землі на обриві стало видно кілька вибоїн від куль.

Орловець, як і раніше, насуплений, повернувся до взводного.

— Ти в мене діждешся! Я тебе примушу з одним взводом висоту брати. Тоді запишиш. Розумник...

Лейтенант криво усміхнувся.

— Ну то й що! Треба — піду із взводом. Тільки як візьму — вам доповідати не доведеться. Сам у полк доповім.

— Ах, так?

— Отак!

Капітан на мить застиг з онімілим обличчям, щось напружено обмірковуючи, а Климченко, стоячи поруч, чекав. Лейтенант і справді готовий був атакувати висоту навіть з одним взводом, страху від того не відчував, хоч і надією на успіх теж себе не тішив, але тепер нізащо не хотів нічим поступитися капітанові.

Орловець тим часом, важко переставляючи валянки, вибрався на схил і сів на своє місце біля телефоніста.

— Ну, де вогонь? — згадав він про неприкурунену цигарку в пальцях. Зв'язківець знову почав кресати.

— Ось що! — сказав ротний, подумавши.— Я такого не допущу. Базікам я залізом язика поприпікаю. Ач, той нехлюй розпустив роту!

Це був натяк на колишнього командира роти, старшого лейтенанта Драниціна, пораненого тиждень тому. В полку про нього говорили всяке, але Климченко щодо цього мав свою думку і тепер сказав:

— Якби всі ротні були такі, як Драницін, то вже на висоті пообідали б.

— Що? Захищаєш? Авжеж! Обое рябое.

Климченко промовчав.

— Гаразд,— уже лагідніше сказав Орловець.— Годи. І щоб мені анітень... Зрозуміло? А тепер давай сюди.

Зубков, не зовсім розуміючи зміну в настрої командира роти, неквапливо підвівся, обтрушуючи з шинелі пісок, а Климченко, насупившись, стояв унизу. Тоді капітан, змінивши тон, удавано грубувато гримнув:

— Ну, чого набурмосилися? Ідіть ближче!

Зубков, пригнувшись, швиденько шмигнув до капітана. Климченко, трохи побарившись, теж побрався вгору. По голому схилові яру дув пронизливий морозний вітер. Розгорячене недавньою біганиною тіло почало клякнути. Лейтенант тугіше затягнув пасок і знехотя присунувся до командира роти. Обличчя взводного, як і досі, було похмуре.

Капітан тим часом прикурив, затягнувся димом. Кинувши на лейтенанта допитливий, але вже не сердитий погляд, він витяг із-за пазухи карту.

— Так. Усе. Слухай завдання. Атакуємо знову...

2

Через п'ятнадцять хвилин атакували.

Без жодного пострілу, мовчки всі разом висипали з яру й кинулися на висоту.

Німці спочатку мовчали: може, не помітили їх, а може, вичікували, і якийсь час у вітряному безрезневному просторі було чути тільки безладний захеканий тупіт півсотні пар ніг. Люди перемерзли за ранок на глинистій задубілій землі, а тому відразу рвонули дружно. Проте шлях їхній пролягав угору, бігти було далеченько, і такого запалу вистачило ненадовго. Правий фланг першого взводу незабаром загнувся і почав відставати; це було погано, та лейтенант Климченко не наважився

порушити тишу, щоб закричати на молодшого сержанта Голаногу, який там командував. Стиснувши в кулаці пістолет з ремінчиком, причепленим до паска, він біг з усіма якнайхутчіше туди, вгору, де, налаштувавши кулемети, чекали, щоб разом ударити, німці. Ліворуч від нього і далі до лісу, трохи повільніше, відстаючи, тупав з ординарцем Орловець. Час від часу він обертався до першого взводу і на ходу потрясав кулаком — швидше! Климченко, однак, не дуже на те зважав; тепер у цепу він якоюсь мірою став незалежним від ротного, сам знав, що треба швидше, тільки ж солдатські сили не дуже скорялись і йому. Лейтенант біг, відчуваючи, як дотліває в ньому недавня злість, що прохопилася там, у яру. Він почав уже звикатися з думкою, що капітан «арап» і «горлодер», що він не пошкодує батька, аби вислужитися — випнутись перед начальством. Та все-таки він повинен був слухатися ротного і навіть більше того: після його образ був повний рішучості будь-що вдертися в траншею. Тому він і біг так. Це був ривок, розрахований тільки на несподіваність. Від його стрімливості залежало, поляжуть вони тут, на голому промерзлому схилі, чи, якщо пощастить, візьмуть висоту.

«Шусть-шусть... Шусть-шусть», — приминали струхлявілу стерню недоношені за зиму валянки, черевики з зеленими, сизими, чорними обмотками, тупали тверді англійські черевики, стоптані кирзачі. Поблизу в когось на ремені чи в речовому мішку розмірено й одноманітно брязкав порожній казанок. «Не міг приладити, нехлюй!» — оглянувся Климченко, пойнятий злістю. Люди бігли обабіч нього; їхні широко розкриті очі полохливо шастали по висоті; хекали охриплі від втоми і простуди груди; метлялися ремені автоматів. Вітер стелив по стерні пасма куряви. Угорі в непогожому небі пливли, клубочачись, сірі хмари. Поривчастий вітер розвівав забруднені землю поли кожушка взводного, дув крізь дірку в бік, стьобав по розгаряченому обличчю шворка-

ми шапки, та Климченко того не помічав — він біг. Одна тільки думка скеровувала тепер його — швидше. Швидше, поки не вдарили німці, поки тихо, пробігти ще хоч якийсь десяток метрів до цієї висоти, куди — це він добре знав — шлях ось-ось обірветься шквалом вогню.

Рота висипала з-за пагорка на відкритий простір. Климченко вже побачив перекопану траншеєю висоту — геть усю, від лісу до положистого схилу перед селом, схилу, на якому в борознах та попід межами де-не-де білили латки брудного, скутого вранішнім морозом снігу. І тоді помітив, як на бруствері в один і другий бік метнулися й завмерли плескаті каски. В ту саму мить вітер доніс приглушений відстанню вигук:

— Фойер!..

Не встиг у повітрі згаснути цей вигук, як тиша вибухнула громом, що поглинув і команду, і тупіт та важке, стомлене сапання людей. Перші черги рвонули туге повітря над їхніми головами. Побіч хтось тоненько, не по-чоловічому скрикнув. Климченко схилився нижче, пригнувся, та й одразу ж випроставсь, озирнувся — кроків за п'ять позаду, пашіючи молодим обличчям під білястим чубом, біг з автоматом його ординарець Костя. Каска раптом гойднулася на його голові, напевно, збита кулею, зсунулася на вухо; хлопець відіпхнув її назад рукавицею, знов підхопив за ствол автомат і коротко, самими очима, усміхнувся командирові. Однак лейтенант уже не помітив тієї усмішки, він бачив, що правий фланг відставав усе більше. Неповороткий, старий Голаного з підтицяними під пасок полами шинелі, видно, приставав. Він то біг, то зупинявся, то кидався набік, кричачи на бійців, які все більше сповільнювали біг і, певно, ладні були залягти. Цього допустити не можна було, і Климченко, відчуваючи, як позаду кричить і лає його Орловець, також підняв угору обидві руки й затряс ними, крикнувши зірваним, охриплим голосом:

— Голаного! Таку твою... Вперед! Бігом!

Але слова його глухли у вихорі бою, він і сам не почув їх і, зрозумівши це, ще кілька разів потряс у повітрі затиснутим у кулаці пістолетом. Потім рвонувся за ротою. Кулі густо сікли повітря, дзизкали, верещали, на всі лади скиглили, клювали мерзлу землю під ногами, пирскаючи жорстовою. Хмарне піднебесся гуло, голосило, пищало; здавалось, якась шалена сила несамовито бушувала вгорі, і навіть не вірилося, що все це гуркотливе жажіття спрямоване проти ріденького цепу вкрай зморених людей, які падали, зводились і тюпали по сірому схилу, повільно наближаючись до висоти.

— Уперед! Уперед! — кричав лейтенант, наздоганяючи ріденьку шеренгу людей, що подолали вже, мабуть, половину шляху. Та шквал вогню з висоти робив своє діло: бійці сповільнювали біг, пригинались нижче до землі, а дехто вже лежав на стерні, й не було коли навіть замислитися, вбиті вони чи просто злякались. У якусь секундну паузу він, проте, вловив вухом слабенький, несміливий брязкіт, напевно, того самого казанка і, на мить зрадівши, подумав: «Живий!» Але тепер не до того було, щоб розмірковувати, хто це. Климченко відчував, що перший такий навальний порив ослабів і що взвод ось-ось заляже. Серце його шалено гупало в грудях, утома розпирала легені, у скронях з натужним дзвоном билася кров. «Швидше! Швидше! Швидше!» — крутилася в голові настирлива думка. Уже недалеко пролягла дорога — витанулий з-під снігу і підмерзлий вузьенький путівець з рідкими гривками чорнобилю обабіч. Від доріжки до траншеї залишалася сотня кроків, тут ні в якому разі не можна було дати взводowi залягти, — треба було хоч би там що прорватися до бруствера.

Однак не встигли вони добігти до тієї дороги, як звідкись із села у фланг їм ударила автоматична гармата. Перші її дрібнокаліберні черги важко загуркали вдалині, сині трасери мелькнули на чорній землі, і колючі клубки вибухів розсіпалися по ниві. Кілька бійців упа-

ли і суконними жмутами застигли на стерні. Один випустив автомата і, обхопивши долонями обличчя, з криком кинувся назад до схилу. В той самий мент хльосткі, гарячі траси різонули повітря біля взводного, вдарили по землі ззаду, метнулися далі вповодж нерівного цепу роти. Від несподіванки Климченко на мить розгубився, але відразу з незвичайною виразністю зміркував, що треба зробити, і рвонувся вперед. Він обігнав сусіднього в цепу бійця з розшматованим на спині речовим мішком, з якого висунулись онучі; вітер шмагав його по плечах краєм рушника. Боець спроквола, втрачаючи силу, спробував стати на коліна, але похитнувся, видно, поранений, і врешті зовсім упав обличчям у стерню. Вітер пружною хвилею бив в обличчя взводному, який, не оглядаючись, прислухався тільки до тупоту трофейних Костиних чобіт позаду. Він уже не намагався підганяти бійців, перестав подавати команди, лише біг та біг, випереджаючи всіх, знаючи, що тільки так можна не дати людям залягти. Позаду і з боків земля злісно лупцювали курні черги того автоматичного торохкала.

Потрощивши підшвами тонкий льодок у вимерзлій калюжці, лейтенант перебіг дорогу, перескочив канаву з запорошеною висохлою травою і, пригинаючись, побіг далі. Траншея була вже зовсім близько, за якихось двадцять кроків, коли вогнисті колючі клубки вибухів сипонули йому майже під самі ноги. Осколки, верескнувши, рвонули поли кожушка, наче лозиною стьобнули по кирзових халявах чобіт. Климченко як біг, так з усього маху і впав — уперше за цю атаку. Але, здається, живий. Ще не впевнений у цьому, лейтенант задер голову і крізь неосілу куряву від вибухів побачив, як у траншеї, пригинаючись за бруствером, кудись бігли зелені каски. На бруствері колючо порскав вогнем автомат, його кулі бризкали жорствою біля рук лейтенанта. Климченко підняв у витягнутій руці пістолет і сквапно вистрілив туди тричі. Побіч поспішливо застрочив автомат —

Костя! Зашкарублим рукавом лейтенант утер з обличчя піт, оглянувся. Черга тим часом з гулким тріскотом котилася далі по промерзлій землі, між тих, що бігли, падали, лежали. Климченко руками й ногами відштовхнув своє тіло від землі, спромігся на останні двадцять сяжистих кроків-стрибків, вимчав на грудкастий, осипаний гільзами бруствер, нахилився, вистрілив кілька разів у страшну прірву траншеї і слідом стрибнув у неї сам.

Він мало не наскочив на когось: унизу злякано метнулася вбік зелена постать у касці,— здалося, без обличчя, з самою тільки худою шиєю, на якій випнувся великий кадик; ніби обороняючись, постать виставила назустріч лікоть. Климченко, знаючи, що в магазині зосталося лише кілька патронів, рукояткою пістолета з розмаху мазонув ворога по тому місцю під каскою, де мала бути скроня, і відразу виразно відчув — на смерть. Потім з нелюдською, майже неможливою силою перескочив через його обм'якле тіло і, пригинаючись, стрибнув кроків два до повороту траншеї. Позаду пролунали вибухи — гранати! Хтось закричав: «Братці! Братці! Бра...» Крик обірвався, а десь поруч вихопився другий: «Носке!» І ще: «О, Носке!..» Потім, рушачи каміння з бруствера, гупнуло в траншею якесь тіло. Климченко не встиг оглянутись — тільки майнув здогад: Костя,— як з обох стін траншеї на нього сипонуло землею, щось гостре штурхнуло в плече. Климченко, осівши, повернувся, і його очі на мить зустрілися з затуманеним поглядом Кості. Випустивши автомат, ординарець із закривавленою щокою падав ниць; у шинелі на його грудях чорніла мокра, рвана дірка. В цю мить із-за його спини на тлі хмарного неба вигулькнув німець — молодий, простоволосий, у розстебнутому мундирі, з божевільним від жаху поглядом. Климченко, притулившись до стіни, ослаблюю рукою звів назустріч йому пістолет, але вистрілити, певно, не встиг: щось вогненно-червоне нестерпним болем у голові погасило його свідомість.

Було дуже холодно, особливо мерзла спина. Лейтенант шулився, ніби хотів затримати в своєму тілі рештки тепла, і дрібно тремтів від холоду. Він відчував страшенну незручність, щось штурхало в плечі, терло потилицю, і раптом зрозумів, що кудись сунеться, кожушок і гімнастерка на спині закотилися. Розплющивши очі, Климченко побачив перед собою землю. Здавалося, він був у ямі. Але чому тоді його ноги задерті кудись угору? Лейтенант підвів голову, повернувся, намагаючись придержатися руками, стримати це невпинне сповзання, і побачив чиюсь зігнуту спину, хлястик з олов'яним гудзиком і чорний шкіряний ремінь. Другий гудзик на хлястику був відірваний, лишилося тільки дротяне, заліплене землею вушко, нижче якого теліпалася старенька кирзова сумка. Климченко одразу впізнав її — це була його сумка, яку він одержав ще під час випуску з училища. Чоботи лейтенанта були затиснуті під пахвами цього чоловіка, який, так недоладно впрягшись, волік його кудись траншеєю.

Зрозумівши, де він, Климченко стрепенувся, дригнув ногами. Німець ураз зупинився, оглянувся: на його зарослому густою щетиною немолодому обличчі відбився чи то подив, чи то страх; нижня заслинена губа відклеїлася від верхньої, і на ній, навскіс прилипнувши, димів жовтий недокурок сигарети.

— Майн гот! — скрикнув німець і, зустрівшись із Климченковим поглядом, випустив його ноги, які глухо вдарились об дно траншеї. Потім він цмокнув губами, ворухнув рідкими рудими бровами і, чомусь оглянувшись, почав знімати з грудей автомат.

А Климченко вже збагнув, що з ним сталося, і в одну мить здогадався: кінець!.. У нього не було сили захищатися, він тільки спробував сісти, бо несподівано злякався думки, що його вб'ють лежачим. Однак автомат

у німця був на короткому ремені, почеплений за комір, і солдат, насупивши лоба, знімав його через зимову шапку з довгим козирком. Угорі над ним пливли пухнасті хмари, і стебла чорнобилу на бруствері тремтливо деренчали од вітру.

Климченко зібрався на силі, сперся на ліву руку, сів і непомітно для німця правою рукою лапнув себе за бік, та ба — кобура була порожня, обірваний кінець ремінця лежав на суглинку. Лейтенант прихилився головою до стіни траншеї, ослабле серце ледве ворушилося в грудях. У голові хмільно гуло, а в правому вусі стояв гострий неугавний дзвін.

З обличчя німця тим часом щез подив, і солдат, спохватившись, разів зо два затягнувся недокурком. Примружуючи від диму око, він шарпнув рукоятку автомата. Проте з пострілом йому довелося побаритись, підвів голову — ззаду почулися кроки, і невдовзі через лейтенантове плече переступив забруднений землею чобіт з рядом блискучих шипів на підшві. У наступну мить його щокі торкнулися, розвіявшись, поли довгої, з бахромою внизу, шинелі, у прорізі якої мелькнули обшиті жовтою шкірою бриджі. Німець опустив зброю, відійшов набік, даючи комусь дорогу, але той зупинився, пильно глянув в обличчя Климченку і щось муркнув. Німець, який знімав автомат, з підкресленою готовністю відповів, і лейтенант зрозумів: з'явився начальник.

Климченка нудило, туманіло в очах, обидва німці розпливалися, наче тині у скаламученій воді, він схилив голову і, заплющивши очі, чекав пострілу вже як звільнення від мук. З цього стану його раптом вибив удар у стегно; лейтенант здригнувся, глянув: німці стояли над ним, і той, що з автоматом, виплюнувши недокурок, схилився, зазираючи йому в обличчя.

— Ставать, рус! Ставать!

Насилу переборюючи липку каламуть у свідомості, лейтенант зрозумів, що смерть його відкладається. І,

як за порятунок, ухопившись за цю коротеньку можливість жити, він обіперся рукою об стіну, дуже невпевнено підвівся і відразу ж привалився плечем до бровки траншеї. Тоді німець дужою рукою підхопив його під пахву. Климченко від болю й слабості заскреготав зубами, рвонув руку, але німець тримав міцно і, грубо підштовхуючи вперед, повів його траншеєю.

Вітер задував з бруствера порохом, від якоїсь пронизливої мокречі в лейтенанта ломило в потилиці, було дуже холодно. Климченко знову дрібно затрясся в нездоланній лихоманці і, вже байдужий до того, куди його ведуть, ледве переставляв ноги. Другий німець простував попереду і, здавалося, не звертав на них ніякісінької уваги. Свіжий морозний вітер розсипав на Климченковій голові волосся — шапка десь лишилася в траншеї, — студив поморожені взимку вуха, але водночас і освіжав, додавав сили, і лейтенант, глибоко вдихнувши, відчув себе краще. Він уперше занепокоєно подумав про взвод і крізь дзвін у вухах прислухався: ні, бою поблизу не було чути, колотнеча в просторі стихла, тільки десь, видно, в землянці, якийсь фріц одноманітно й розмірено щось вигукував. Напевно, телефоніст передавав позивні. Климченко, відчувши силу, дужче шарпнув у німця руку, той зупинився; тоді лейтенант видавив на щоках жовна і, хапаючись за стіни, мов п'яний, рушив уперед. Німець щось сказав, засміявся задишкуватим сміхом простудженого, закашлявся і пішов позаду.

Лейтенант глянув в один бік, у другий — траншея вела в тил. Звідси ні яру, ні стернистого поля, де вони наступали, не було видно. Навколо було по-весняному привільно і просторо. Чекаючи свого часу, бродив весняними соками ліс. Звільнившись від снігу, ось-ось готова була ожити для своєї одвічної справи земля. Подекуди у вярках, борознах, на узліссі марніли-дотавали шорсткі на морозі, як наждак, лисини снігу. Гуляв над просторами вітер, сушачи землю. На зміну нескінченно

довгій холоднечі йшла весна, і лейтенант зрозумів: не для нього.

4

Його, проте, не стріляли, а вели й вели все глибше в тил, далі від своїх, від роти, і Климченко все виразніше усвідомлював, що цей шлях для нього останній, що повернення вже не буде.

Траншея тим часом мілкішала й мілкішала і незабаром зовсім закінчилася в улоговинці двома сходинками. Вони вилізли і опинилися на стежці, що тяглася через якийсь густуватий вільховий чагарничок. Климченко, пересилюючи біль, тамував подих: від глибоких вдихів кололо в боці, а очі застилав туман. Іноді він сповільнював ходу, припинявся, і тоді німець штурхав його ззаду дулом автомата або рукою й незворушно кидав: «Пшьоль! Пшьоль!» Але злості в його голосі лейтенант не відчував, хоч це тепер, власне, й не мало для нього значення. Другий, ні разу не оглянувшись, розмірено ступав попереду.

На стежці вони здебали чоловік шість солдатів — мабуть, зв'язківців. Обвішані котушками з червоним кабелем, сумками, зброєю, вони насторожено звернули з стежки перед офіцером, і, минаючи полоненого, кожен з них уколів його зягатим, злісним поглядом. Відійшовши, вони ще довго озиралися, але Климченко вже не відводив очей від землі. Навколишнє його мало цікавило.

Так вони вийшли до дороги. У широкому виярку обіч неї, поряд з містком через замерзлий струмок, на галявці між кущами стояло кілька безладно розставлених критих брезентом машин. Земля між ними була витоптана і строката від плям пального та мастила, тут же валялось кілька бочок. Солдат у комбінезоні, відставивши руку, ніс до машини важку каністру. Два інші нахилили бочку, з якої лився у відро бензин. Передній

конвоїр Климченка щось запитав у солдата з каністрою, той, ляснувши по стегну рукою, відповів, і вони звернули вбік, де під обривом яру чорніли двері землянок.

Спершу Климченку здалося, що тут штаб і, перш ніж розстріляти, йому вчинять допит. Але, роздивившись, він засумнівався в тій своїй думці. Землянок було лише дві; ні телефонів, ні звичайної штабної метушні тут не помічалось. Передній німець відчинив пофарбовані під дуб, очевидно зняті в якомусь будинку, двері з швидко-віконцем у верхній фільонці і зайшов до землянки. Слідом, підштовхнутий конвоїром, упхався Климченко, і двері захряпнулися.

Лейтенант ступив на хисткі, нестругані дошки. В обличчя вдарило жаром нагрітої залізної грубки, смородом диму. На застеленому ковдрою столі лежали папери, горіла низенька стеаринова плішка. Якийсь молоджавий ще офіцер у куценькому, з розрізом, мундирчику метнувся до того, що ввійшов, аж загойдався вогник, і стукнув підборами. Поки вони про щось герготали, Климченко, розімліваючи від тепла, оглянувся. Ззаду крізь шибку в фільонці соталося тьмяне світло хмарного дня; разом з вогником у площі воно, проте, осявало передню стіну, всю заклеєну безліччю однаковісних плакатів, на кожному з яких пикатий червоноармієць їв юшку з плескатою казанка й зовсім дурнувато усміхався німцеві в касці, що попліскував його по плечу з такою самою неприродною, дерев'яною усмішкою на обличчі. Під плакатом, мабуть, з десятків разів повторювався підпис російською та німецькою мовами. Плакат цей спантеличив Климченка і остаточно переконав, що це не штаб. Тоді що? Гестапо? Який-небудь пропагандистський відділ?

Поки німець у мундирчику про щось доповідав, високий у шинелі, не знімаючи з рук чорних замшевих рукавичок, скинув тільки кашкета, відкривши виголену до блиску голову, і, підійшовши до стола, перебрав папери.

На двох аркушах трохи затримав увагу, але потім відклав і їх своїми чорними пальцями й щось сказав. Той, у тісному мундирчику, зиркнув на Климченка, і лейтенант здогадався, що йдеться про нього. Він стримано стояв біля порога поруч з конвоїром; німці заговорили вже всі трое, конвоїр зняв із себе його сумку, дістав із-за пазухи й віддав бритоголовому пачку паперів. Климченко впізнав червону обкладинку своєї командирської посвідки, комсомольський квиток, посвідки про нагороди, розрахункову книжку, довідки про поранення.

Тут було все, що багато місяців лежало в його кишенях, окрім хіба годинника та кисета з тютюном, які, певно, залишилися у конвоїра. Офіцер, бридливо скрививши тонку губу, без особливої цікавості перегорнув документи і кинув їх на стіл. Кілька папірців, не долетівши, заметлялися в повітрі; їх послужливо підібрав з підлоги другий, той, у тісному мундирчику.

Нарешті начальник щось наказав, разів зо два протапував по хистких дошках підлоги і, навіть не подивившись на Климченка, вийшов із землянки. Конвоїр з автоматом теж вийшов і став за дверима. Крізь чисто протерту шибку лейтенант побачив його плече з погоном, козирчасту шапку, далі було видно край будки-кузова з плямистим осіннім камуфляжем та літерами «FW» в білому квадраті. Чекаючи, що буде далі, Климченко глянув на того, що залишився з ним, і помітив, як покірливо-слухняний вираз його обличчя враз змінився самовдоволеною впевненістю.

— Ну, лейтенанте, почнемо розмову,— найщирішою російською мовою сказав він, і від цієї несподіванки Климченко аж стрепенувся. Німець, ніби й розраховуючи на це, поблажливо заусміхався, дістав з кишені блискучий портсигар, розкрив його і, стоячи посеред землянки, простягнув Климченкові.

— Куриш?

Почувши такі несподівані тут слова, лейтенант, який

весь час був у страшенному напруженні, похитнувся. Щоб не впасти, він схопився рукою за обшальовану стіну землянки, дві недоладні постаті на плакатах застрибали в очах. Німець, побачивши це, закрив портсигар.

— Е, та ти, здається, поранений! Чому ж вони не сказали? Ну, та це дрібниця: підлікуємо. Сідай ось! — Схопивши в кутку табуретку, в дошці якої була дірка для руки, він гучно поставив її посеред підлоги, і лейтенант знеможено сів на неї. Офіцер розчинив двері, щось гукнув надвір, там загупотіли чоботи, почувилися голоси. Від свіжого повітря знадвору в землянці відразу стало холодніше, і Климченко майже опанував свою знемогу. Кволий вогник трепетливо бився в площі.

Невдовзі поблизу затупотіли чоботи, і в землянку ввалився кремезний, немолодий уже німець з нездоровим, брезклим обличчям. Від нього війнуло дустом та гострим запахом якихось ліків. Неголосно буркочучи, він здер з Климченка забруднений, пошматований у бою козушок. Лейтенант мляво скорявся його настійливим рухам: йому вже було байдуже, хто і що з ним зробить. Він хотів лише спокою і невидючим поглядом дивився, як по дошках навколо табуретки ступають стоптани, широко розставлені чоботи. Руки німця, безцеремонно повертаючи його голову, поклацали біля вуха ножицями, і на підлогу впали світлі скуйовджені пасма волосся. Потилиця, очевидно, була дуже розбита й боліла, але він терпів усе, тільки раз здригнувся, коли в рані запекли ліки. Невдовзі німець спритно обмотав голову рудуватим паперовим бинтом, туго оповив пов'язкою і зібрав у сумку своє начиння. Увесь цей час той, у мундирчику, пускаючи під стелю дим, сидів на краю стола і, усміхаючись, спостерігав за ним.

— Ну, так легше? — просто і навіть із співчуттям спитав цей чоловік, коли санітар грюкнув дверима і вони залишилися вдвох. — Це вилікують. У німців медицина, як у нас кажуть, на висоті. У нас — це означає: в

росіян. Не дивуйсь. Я росіянин. Як і ти. Москвич. На Таганці жив.

Климченко вже перестав дивуватись і відзначив собі, що тут до всього треба бути готовим. Удавана доброзичливість і піклування цього чоловіка наводили лейтенанта на думку, що тут йому доведеться нелегко.

— Цікаво, лейтенанте, а звідки ти будеш родом? — спитав цей чоловік.

— Там написано. Напевно ж, грамотний, — сказав Климченко, глянувши на стіл з розкладеними на ньому документами. Чоловік у мундирчику, усміхнувшись неохвально, повів русою бровою.

— Ну звісно, там усе написано. У нас, тобто у вас, щодо цього певний порядок. Як кажуть, ажур. І де народився, і де одружився, і де хрестився. І чи був за кордоном, і чи мали місце вагання. Я це знаю, — зовсім якось просто і навіть нібито приязно сказав він і встав із-за стола. — Сам був такий.

Він, посміхаючись, зупинився перед Климченком і випустив над його головою струмінь диму.

«Що за тон? Задля чого?» — думав Климченко. Перемагаючи в собі байдужість до своєї долі, яка поійняла його там, у траншеї, він тепер хотів лише збагнути, що вся ця комедія могла б означати. Роздягнений, у самій гімнастерці, з кубиками на петлицях — погони тільки недавно ввели, і він ще не встиг їх припасувати, — без ремня, з об'язаною головою, він, ніби арештант перед слідчим, сидів посеред землянки і насторожено слухав. А той із задоволеним виразом на хитрувато-му обличчі, шось розмірковуючи, озирає його.

— Орденюк давно отримав? — кивнув він на зірку над лівою кишенею.

— Восени, — сказав Климченко.

— За оборону, наступ?

— За оточення.

— Ну що ж. Це нічого. Навіть краще. Заслужений,

бойовий офіцер,— маючи на увазі щось своє, сказав чоловік і бадьоро запропонував: — Може, все-таки познайомимось? Я — Чернов. На жаль, не Белов, та що вдієш,— засміявся він, і всередині в Климченка щось наче обірвалося: така це була зовсім товариська усмішка, що аж хотілося повірити, що він свій, не німець. «А може, він тут за завданням наших працює? Може, розвідник? А що як він виручить?» Пильно дивлячись на Чернова, Климченко намагався щось зрозуміти в ньому.

А Чернов, поблажливо усміхаючись, вів далі:

— Можеш називати мене Борисом. Ми ж мало не ровесники. Ти з якого року? — Не чекаючи відповіді, він поглянув у посвідку на столі.— З двадцять першого. Ну, а я — з дев'ястот сімнадцятого. Так би мовити, ровесник Жовтня. Різниця невелика.

Він кинув за грубку недокурки і вперше сів, очевидно, на своє постійне місце за столом. Розчепіривши пальці, оглянув нігті і маленьким ножичком почав підрізати їх. Климченко, напружено морщачи під тугою пов'язкою лоба і чогось очікуючи, похмуро спостерігав за легенькою усміщечкою, яка приємно блукала на білястому, ситому, свіжовиголоному, пещеному обличчі. Здавалося, така людина нікому й ніколи в житті не зробила нічого поганого.

— Гадаю, що ми домовимося. Ти, мабуть, думав, що в полоні відразу розстріл? Дурниця. Ти ж не комісар. Німці, вони поважають гідних працівників. Особливо стройових командирів. Трудяг війни. Спеціалістів. Німці до них ставляться, я б сказав, по-лицарському. Гадаю, ти вже сам пересвідчився в цьому. Правда ж?

Климченко мовчав.

— Ну, чого затявся? — відвівши погляд від нігтів, уперше дорікнув Чернов.— І чого так дивишся на мене? Очухатися ніяк не можеш?

— Що вам від мене треба? — міряючи його недовірливим поглядом, спитав лейтенант.

Чернов відкинувся на своєму не видному за столом сидінні.

— Оце по-діловому,— помітно, але якось не зовсім природно зрадів він, вийшов із-за стола і вмостився на його ріжку. Витягнувши вперед ногу в начищеному зграбному чоботі, поворушив носком, очевидно, збираючись повідомити головне.

— Дуже навіть небагато,— відповів чоловік, який назвався Черновим; тепер він ніби вже втратив інтерес до своєї особи і дивився тільки на Климченка.— Думаю, тобі не менше за нас шкода своїх солдатів, які лишилися там. Через день-другий поженуть у наступ і — всім капут. А навіщо? Хіба не досить Росії проливати кров? — спитав він. Здавалося, він щиро переживав те, що говорив, і Климченко з цікавістю подивився на нього.

— Навіщо гинути? Марні жертви! Скільки їх уже принесла Росія! Одним словом, ось що... Треба виступити по динаміку й побалакати з своїми. Ні, не лякайся: видумувати нічого не треба. Ми дамо текст.

«Так ось воно що! Тепер усе ясно!» — У Климченка відразу спало напруження, яке досі все посилювалося, він ворухнувся на табуретці й зітхнув. Чернов устав із стола й підійшов до нього ближче.

— То як? Ризикувати не доведеться. Динамік на передовій, ми в траншеї. Кілька слів до конкретних людей. Це вплине. Це завжди впливає.

Климченко зрозумів усе — таке для нього не було новою. Колись у дощову безпросвітну ніч під Вязмою він уже чув, як брехав по динаміку якийсь негідник, що, мабуть, ще з місяць тому був червоноармійцем і з нашого казанка сьорбав юшку, а потім агітував переходити на бік великої армії фюрера.

— Ах, ось ви про що! — сказав він, глянувши в загадково спокійні очі Чернова.— Нічого не вийде. Шукайте іншого.

Спершись ліктями на коліна, він низько схилився на

табуретці й опустив голову; готовий до всього. Чернов замовк, перейшов на той бік стола і сів, усе так само загадково позираючи на нього. У грубці догоряли дрова, стало не так жарко, і з дверей потягло холодом, Климченкова спина відразу відчула це. Лейтенант мерзлякувато пересмикнув плечима.

— Отже, не хочеш. Ну що ж...— розклавши на скам'яні руки, певно щось обмірковуючи, сказав Чернов.

Чути було, як надворі перемовлялися солдати, хрюкали дверці в кабінах машин, десь удалині гахнули два вибухи. Вогник у площі тихо, задумливо блимав. Раптом він так різко хитнувся, що мало не погас,— позаду грюкнули двері. Чернов ураз схопився з місця.

У землянку ввалився той, довготелесий, що привів сюди Климченка. Лейтенант, не обертаючись, упізнав його по шкіряних бриджах — тепер він був без шинелі — і повільно підвів голову. Чернов щось буркнув, вискакуючи з-за стола, але Климченко не зрозумів чи не почув; офіцер перекинувся кількома словами з підлеглим і байдужим поглядом холодних очей пронизав полоненого. Не зводячи з Климченка погляду, він дістав з кишені портсигар і клацнув ним перед самим його обличчям. Лейтенантові дуже хотілося закурити, але ця безцеремонність ображала, і він одвернувся. Німець тоді щось коротко й суворо зауважив Чернову, і той миттю підскочив до Климченка, і лейтенант, перш ніж збагнув, що відбулося, полетів до стіни. У його лівому вусі ніби щось луснуло, а в голові загум різкий болісний дзвін.

Коли він насили, очікуючи ще стусанів, підвівся біля стіни з підлоги, Чернов розтиснув кулака, яким шойно садонув полоненого, і неголосно, крізь зуби процідив:

— Відмовлятися у німців не заведено.

Климченко в душі вилаявся і подумав: «Ось де ти своє нутро розкрив, гадино повзуча!» З хвилину він стояв біля стіни під поглядами двох пар різних очей. Було кривдно й боляче, однак не хотілося вірити в те,

що тут відбувалося: так звичайно і просто дивилися на нього ті очі. Потім високий, усе в тих самих чорних рукавичках, повільно піднявши сигарету, мізинцем обережно струсив з неї попіл. У виразі його обличчя теж не було ані найменшої злості. Він мав вигляд звичайної розважливої людини. Тому можна було подумати, ніби обидва вони жартують.

— Ти буде виконвайт німецькі бэфель? ¹ — без погрози, врівноважено спитав німець.

— Я не зрадник!

— О! — тільки й вимовив німець-офіцер і майже непомітно, одним оком підморгнув Чернову. Той підійшов і знову, не розмахуючись, по-боксерському коротко, але сильно й боляче вдарив Климченка в щелепу. Лейтенант відлетів тепер од стіни; падаючи, він зачепив грубку, в трубі зашурхотів, посипавшись із накату, пісок. Німець процідив: «Гут» — і, затиснувши тонкими губами кінець сигарети, вийшов із землянки.

5

Як тільки двері за офіцером зачинилися, Чернов спокійно, наче нічого поганого між ними й не сталося, підійшов до Климченка.

— Ну як?

— Сволота ти, а не земляк! Кіл тобі в душу! — сказав лейтенант, випльовуючи на підлогу криваву слину.

Чернов, майже не звертаючи уваги на його слова, хитрувато усміхнувся.

— Не сердься! Дурниця. Це так, для порядку. Інакше... Сам розумієш — начальство.

Він підхопив Климченка під руки, рвучко поставив його на ноги, чоботом підсунув табуретку:

— Сідай!

¹ Наказ (нім.).

Лейтенант на мить розгубився від такого повороту в їхніх стосунках, але сів, скося позираючи на обличчя свого ката, сірі рухливі очі якого раз у раз насторожено блимали на двері землянки.

— А взагалі ти пробач. Сам розумієш. Мусиш. Бо скомандує, і все: кінець. То іноді краще вдарити. Згоден?

Чернов почав ходити по землянці, і на столі загойдався вогник. Час від часу він зупинявся й розсудливо говорив до Климченка. Здається, ніщо не здатне було вивести його з душевної рівноваги, такий він був неквапливо-впевнений, цілеспрямований, охайно, навіть елегантно вдягнений. На його стриженій під бокс білястій потилиці ворушилася рожева зморшка.

— Між іншим, тобі, можна сказати, пощастило. Не кожному дається така можливість реабілітувати себе. Перед німцями особливо важко. Але вони цінують те — можу тебе запевнити. Знаю з власного досвіду. Я теж колись чекав кулі. Таких вони звичайно відразу до стінки. Разом з комісарами. Довелося довести дещо. І ось бачиш: замість кулі — мундир. — Він задоволено обсмикав свій куценький френчик з невеличкими срібними погонами. — Щоправда, при Советах чин трохи більший був, — довірливо признався він.

«Що за натяки? Хто він такий? Колишній політрук? Командир? Штабіст який-небудь?..» — думав лейтенант.

— Даремно стараєшся, — похмуро сказав він. — Не на того натрапив!

Чернов раптом зупинивсь і крутнувся до Климченка. Вираз його обличчя не змінився, тільки ліве око якимсь недобре округлилось, і він притишено, наче для того, щоб не почув надворі вартовий, сказав:

— А ти теє... не дуже. Між іншим, вибір у тебе не вельми багатий. Або ти вступиш, або в землю ляжеш. Сьогодні ж!

Після всього, що сталося, погрози могли тільки обурити Климченка, і він схопився з табуретки.

— Ну і чорт з вами! Стріляйте! Однаково застрелите. Що, до своїх відпустите? Сволота!

Чернов холодно посміхнувся.

— Не гарячкуй. Зрештою, ми можемо зробити все, що треба, і без твоєї участі.

Він ще трохи зачекав і, щоб не стояти лицем у лице з цим обірваним закривавленим чоловіком, зайшов за стіл на своє місце. Там з якоюсь багатозначною поважністю взяв вийнятий із сумки лейтенанта аркуш — список особового складу першого взводу автоматників.

— Командир першого відділення Голаного Іван Хомич, ефрейтор Опьонкін Петро Петрович, червоноармієць Сіязов, Гаймадуллін... Ім'я та по батькові не проставлено — непорядок. Чирков, Федоров, Хіль. Усього двадцять дві особи. Вибулих відмічено? Відмічено, аякже. Ну ось. Адреса відома. Командир роти теж відомий — Орловець. Решта — не біда, і самі зробимо. Тільки ж ти тоді, звісно, нарікай сам на себе: лишишся без заслуг. Перед пімцями. А так заслуги твої подвояться. До квадрата піднесуться. Зрозумів?

— Як це?

— А так Поміркуй — зрозумієш.

Климченко розгубився, приголомшений ще не до кінця усвідомленим, але якимсь дуже лихим замислом цієї сволоти, і пильно дивився на Чернова. А той, уже перемінивши привітно-стриманий вираз на суто офіційний, згорнув список взводу й притиснув його сумкою.

— Отак! — сказав він, сів і відкинувся до стіни. — То що вирішуєш?

«Що вони задумали? Що зроблять?» — билася в голові взводного розпачлива думка, і поступово окреслювався здогад; від якого аж кинуло в жар. Климченко схопився і, похитуючись, ступив до стола.

— Не маєте права! Провокатори! Сволота продажна!

— Тихо! — суворо сказав Чернов і встав. Рука його твердо лягла на сумку, під якою був список. — Тихо, лей-

тенанте. Спочатку помізкуй! Не поспішай,— закінчив він з якимсь показним шкодуванням.

Климченко осатаніло дивився йому в очі — сірі і цього разу вже холодні й суворі. Кілька секунд вони так і стояли — віч-на-віч, розділені тільки столом, і тоді взводний вперше збагнув, що ці люди зроблять з ним усе, що захочуть.

Якийсь час обидва мовчали. У землянці стало прохолодно, щілини грубки вже не світилися вогнисто, скупо сіріла заклеєна безглуздими плакатами стіна, на яку падала виразна головата, аж до стелі, тінь від Чернова. Надворі, певно, темніло; там чути було лінівні кроки вартового; десь далі, байдужі до всього, розмовляли, сміялися солдати. Тоненько награвала губна гармошка.

«Сволота! Що роблять, сволота! І треба ж було йому саме вчора відмітити вибулих: убитих та поранених. Тухватуллін, здається, тільки не відмічений. Уночі підстрелили — не встиг списати... Ні, цього допустити не можна. Але як?..»

І він зрозумів, що єдиний вихід — схитрувати, протиставити їхньому витонченому варварству тонку лукавість. Проте він, людина відвертої і простої вдачі, відчував, що не здатен на це. Основним, найголовнішим був тепер для нього список,— лейтенант дуже ясно розумів це. Йому важко було примусити себе не дивитися на притиснутий сумкою аркуш паперу. Вже знову сидючи на табуретці, Климченко на відстані кожною часточкою тіла відчував його там і навіть побоювався, що Чернов міг з чогось здогадатися про його намір. Недарма, видно, його посадовили посеред землянки. Метнутися до стола йому було важко: тепер він не відчував у собі такої спритності. Треба було придумати щось інше. І Климченко вирішив зволікати час.

— А що я повинен говорити там? — похмуро, але вже трохи врівноваженіше спитав він. Чернов повів бровами, зиркнув на нього й почав нишпорити на столі.

— О, це дуже просто. Прочитати... Де він тут у мене запропастився? Ага, ось.— Він знайшов серед паперів якийсь аркуш і, підвівшись, через стіл тицьнув його Климченку. Лейтенант зосереджено перебіг очима папір.

«Дорогі громадяни, мої однополчани,— було надруковано дрібним шрифтом.— Бійці та командири... полку. (Ач, сволота, і місце залишили, тільки проставляй). Звертається до вас колишній ваш командир (червоноармієць). Знову пропуск і крапки. Климченко глянув нижче — там теж були пропуски — крапки, звернення ще осіб до п'ятнадцяти з пропозицією здатися в полон. Тут же передбачалося нагадати цим людям їхні конкретні кривди з боку Радянської влади і перелічити всі блага полону: 700 грамів хліба, гаряча їжа з кавою, кожному ковдра, свобода від більшовизму, для віруючих за побажанням — костюл, кірха або церква. Бійців, якщо місцевість, де вони жили раніше, зайняли німці, обіцяли відпустити додому.

«Гарно розписали. Доладно,— подумав Климченко.— Так добре, що й дурень не повірить». А вголос, якнайспокійніше, сказав:

— Добре! Чорт з ним. Я згоден.

— Ну от і гаразд. Вітаю! — Чернов вийшов із-за стола і потиснув його руку вище ліктя.— Розколовся, і добре. Ну звісно ж, який сенс умирати за якийсь там паперовий принцип. Правда? Отже, так...— він задоволено, ніби завершив нелегку справу, потер руки.— За російським звичаєм обмиємо це діло. Як-не-як людей від загибелі рятуємо. Це, чоловіче, не зрада. Це доблесть!

Пружисто присівши на гарних, з високими задниками чоботах, він відхилив довгу, аж до підлоги, скатертину-ковдру і витяг з-під стола жовту, схожу на чемодан, скриньку. Клацнув замок, відчинилося вічко, і в скриньці тьмяно блиснули шийки пляшок, якісь пакунки в блискучому целофані, банки консервів. Звичним, явно завченим рухом Чернов поставив на стіл дві алю-

мінієві чарочки. Поряд, під сумкою, лежав поіменний список взводу автоматників.

У Климченка розширилися зіниці, коли він це побачив. Усередині все стиснулося й похолонуло, м'язи на його ослаблomu тілі напружилися: всього два-три кроки відділяли його від папірця, який зараз міг круто змінити його долю. Те, що зараз постало перед його очима, було таке незвичайне, що аж не вірилося. «Навмисно це чи здуру?» — напружено намагався визначити лейтенант. Він перевів свій ошалілий погляд униз, на скриньку, але скоса бачив на столі сумку, і все в ньому гарячково закружляло, з новою силою запульсувала в жилах кров — треба було вирішувати в лічені, такі короткі секунди.

— Ось ми зараз, як наші, тобто ваші, кажуть, і обмиємо початок твоєї нової служби. Коньяк! Мабуть, такого не пив? — З доброзичливою гостинністю господаря Чернов поколотив якусь рідину в темній пляшці й поставив її на стіл. На скатертині-ковдрі вже стояли невеличкі банки паштету, лежали пачка галет, загорнутий у целофан шматок ковбаси; до цього долучилася ще й пляшка. А Чернов усе копірився в скриньці. Здавалося, він і не здогадувався, що коїлося в душі полоненого.

«Помилка чи провокація?» — настирливо крутилося в лейтенантовій голові запитання, і якийсь невидимий, але дуже настійливий порадник безперестанку торочив:

«Давай! Хутчі! Ну що ж ти!..» — «Зараз... Зараз...»

Климченко надійніше розставив біля табуретки ноги, нахилився, щоб зручніше було стрибнути: він вирішив однією рукою скинути сумку, другою — схопити список.

Чернов тим часом виклав на стіл дві солдатські виделки, скріплені з ложками, і знову поліз рукою в скриньку. Климченко ще ближче підбрав на підлозі ноги, пригнувся всім тілом і — стрибнув. Правою рукою він досить спритно відкинув набік сумку, а ліва, скинувши ковбасу, схопила той аркушик паперу. Чернов

здивовано підвів голову і чомусь, замість того щоб кинути до нього, придержав передусім пляшку, яка котилася з стола. А Климченко відскочив крок назад і, рвонувши дверці грубки, упхнув у жар папірець. У грубці враз спалахнуло полум'я, і в нього забуяла радість. Та в цей час позаду з якоюсь істеричною веселістю і дивною байдужістю до його вчинку зареготав, аж затрясся, Чернов.

Нічого не розуміючи, але вже відчуваючи біду, Климченко обернувся. Не встиг він збагнути, що сталося, як Чернов раптом урвав сміх; обличчя його враз задерев'яніло, він засунув руку в кишеню штанів і майнув у повітрі майже перед лейтенантовим обличчям аркушем паперу.

— Бачив?

Той самий його список, виявляється, залишився у воюга.

У Климченка щось обірвалося всередині.

— Так ось воно як! Кого ти здумав обхитрити? Кого?

Уп'явшись у нього поглядом, Чернов дбайливо поклав папірець у нагрудну кишеню, ретельно застібнув гудзика і ступив крок до полоненого. У ворожих широко розкритих очах спалахнула і згасла нелюдська злість.

Жахливий удар у ліву скроню, в праву, удар у підборіддя — ніби аж хряснула щелепа, — дзвін, тріск у вухах, вогняний сніп з очей. Климченко притулився до стіни і, марно затуляючись руками, швидко сповзав на підлогу. Тіло само, мимо його волі, намагалося зіщулитися, скрутитися в якомога менший і тугший клубок, щоб витримати страшні удари — в голову, в обличчя, в живіт, у груди... Чернов бив люто й мовчки, як б'ють тільки за особисту образу, за власні невдачі, за непоправне зло в житті, зганяючи все на одному. Невдовзі в лейтенанта перехопило дихання, і він захлинувся чорною болючою каламуттю.

Отямився він, як і там, у траншеї, знову від нестерпного холоду.

В його пам'яті дуже виразно постали останні хвилини, ще осяяні свідомістю. Цього разу він добре розумів, що з ним скоїлося, тільки не знав, скільки відтоді минуло часу і де він. Навколо було темно, та коли він повернувся величезним зусиллям усього побитого, сповненого болю тіла, то побачив збоку віконце — невеличкі світлуваті квадратики завбільшки з сірникову коробку. Він оберся руками об підлогу — долоні відчули шерехате залізо обшивки, і тоді здогадався, що лежить у машині. Тіло його так трусилось від холоду, що він ледве владав ним, намагаючись пересилити невпинні болісні дрижаки. Але холод разом з тим і освіжав, не давав зовсім розкиснути, напружував м'язи. Климченко сів, зіщулившись, посунувся до стіни; залізо обшивки, прогнувшись, грюкнуло, і він зрозумів, що навколо тиша — ніч. Його замкнули в машині, очевидно, в якомусь «газен-вагені», щоб завтра кудись повезти. «Але чому кудись?» — невесело подумав він. Після того, що сталося там, у землянці, викручуватися йому вже більше, мабуть, не доведеться.

«От сволота! Треба ж було так обхитрити! Ось тобі й доблесть, дурню заплішений!» — лаяв себе Климченко, притиснувши до грудей коліна й лікті, все ще не маючи сили погамувати дрижаки. Обличчя його було суцільною ранюю, хиталися під язиком зуби, ліве око ледве розплющувалося — так запливло пухлиною. Та й щелепа боліла під вухом — не можна було доторкнутися.

«Видно, кулачний майстер, «землячок» проклятий, — з ненавистю згадав він Чернова. — Хай би вже німець — не так прикро було б, а то ж свій, і зовні людина як людина. А як під'їхав! Як м'яко стелив, ледве навіть коньяку не випили. Ось тобі й співвітчизник! І хто він,

цей Чернов? Видно, й справді кимсь був там, у нас, але, падлюка, і тут став чином, надів офіцерський мундир і от — кривавить морди своїм. Хоч таке, звісно, німці оцінять. Ім цього треба».

Навколо панувала сонна, глуха тиша. Десь збоку, певно, на дорозі, продеренчала машина та, мабуть, з передової долинуло кілька далеких вуркотливих кулеметних черг. Але — дивна річ! — у тій тиші не було спокою. Здавалося, що вона наповнена страшними почварами, які тільки до часу зачалися, принишкли, готуючи нові, ще пекельніші жахи. Навчений тим, що з ним недавно сталося, лейтенант чекав уже найгіршого — кінця, настроїв себе до нього і жадав лише, щоб він настав якнайскоріше і без великих мук.

А скільки разів на війні його оминала загибель навіть тоді, коли надії на життя вже не було. Це поступово привчило до підсвідомої думки, що лихо обійде його, що він уціліє. Взагалі те допомагало: він перестав надто остерегатися, більше дбав про людей та про діло, і смерть обходила його. Так було в кожному бою, в кожній найбезнадійнішій ситуації. Та ось, здається, настигла кістлява і його. І вчепилася міцно.

Пойнятий дрожем та напливом сумних, липких, як смола, думок, він не відразу звернув увагу на нові звуки, що зродилися в дрімотній тиші ночі. Спочатку йому здалося, що це розмова десь там, на дорозі, потім він відчув у ній щось дуже знайоме, своє, не німецьке. Це відразу стривожило. Климченко витягнув шию, прислухався: начебто десь далеко-далеко говорило радіо. Так колись до війни було в них у таборах, коли напередодні вихідного він, червоноармієць кулеметної роти, стояв на варті на далекому посту — біля складу ПММ¹, а в ідальні крутили картину. Далекі, ледве донесені ніччю звуки людської мови пробивалися в кузов машини.

¹ ПММ — пально-мастильні матеріали.

Климченко затамував дихання, услухаючись, і від того, що почув, його охопив жах. Далеко, на передовій, говорив динамік.

Обпираючись об нахололе залізо підлоги, Климченко рвонувся до дверей. Тупий широкий біль у боці відразу примусив його скривитися, здавити подих, але він таки дотягнувся до темної щілини в порозі й завмер. Динамік звучав з неоднаковою гучністю, то затухаючи, то раптом виразно доносячи слова. Що вони були російські, лейтенант не мав сумніву, хоч попервах не зрозумів значення жодного слова. Він знов затамував подих і тоді почув — ледь вловимо, кволо, проте цілком виразно:

— ...червоноармієць Круглов, молодший сержант Агапітін, ефрейтор Тьомушкін...

Вони перелічували його автоматників.

Він скочив на коліна, витягнув над головою руки і грюкнув у двері. Залізо лунко бухнуло, і він щосили почав гатити по ньому й кричати:

— Ви, сволота, що ви робите?! Що ви робите! Гей, ви! Відчиніть! Відчиніть зараз же! Не маєте права!

Але надворі було, як і досі, тихо, ніхто не обізвався у відповідь, — може, його тут і не чують.

— Відчиніть! Не маєте права! Що ви робите, звірі! Фашисти! Гади!

Він садив і садив у двері, аж поки затерпли кулаки. Від натуги з потилиці знов пішла кров, але Климченку вже не шкода було життя — перед найбільшою несправедливістю серце його зайшлося в жахливій судомі.

— Відчиніть! Відчиніть!

Не перестаючи гримотіти, він почув: ніби хтось підійшов там, надворі. Тоді він загрюкав і закричав дужче — безладно, задихаючись від образи. І в хвилину млявої знемоги почув:

— Шіссен будем делаіт!

— Ага! Шіссен! Чорт з ним! Стріляйте, сволота!

Надворі заворушилися, притишено загомоніли — пев-

но, раділися. Динамік звучав удалині й досі, але заді- ханий Климченко під час коротких перепочинків у своїй боротьбі не міг розібрати нічого — так шалено стучало у грудях серце і билася у скронях кров. Він тільки почув постріли з передової — у відповідь на пропаганду вдарили довгі й короткі черги «дегтярєва». Це підба- дьорило його, окрилило, і він почав знову грукати.

— Сволота! Гади! Що робите! Відчиніть! Не маєте права! Давай Чернова сюди!

Він і сам розумів, що всі його слова марні, бо про- яке там право можна говорити з цими недолюдками, але протестував, бо нічого іншого не міг вдіяти. І він бив у двері кулаками, бив здоровим стегном, колінами — не- звичайне душевне напруження додавало йому сили, що хтозна-де й бралася. Часом надворі злобно гаркали нім- ці, певно, вартові; він очікував черги і, чорт їх бери, го- товий був прийняти її крізь двері, це його не зупиняло. Уся його істота бунтувала, протестувала, боролася.

Скільки минуло часу в тій боротьбі — Климченко не знав. Нарешті лейтенант знесилів, крик його став хрип- кий і немічний, до крові розбиті об залізо дверей кулаки опухли. Він і не помітив, як у його будці-кузові розвид- нілося, сіра імла розступилась і на підлогу з віконця лягла пляма несміливого вранішнього світла; яскравіше заблищала під дверима щілина. А він усе гатив у двері, не чуючи, як надворі наростає людський гомін. Навколо загупотіли кроки. Приїхала й зупинилась якась машина. І ось біля його вуха клацнув замок-засув. Двері так зне- нацька розчинилися, що Климченко мало не вивалився.

І він ураз угамувався. Надворі був задумливий во- логий ранок. Стигли в тумані голі гілки вільшняка, в пошуках корму кудись пронеслася зграйка горобців. Бі- ля дверей стояли й дивилися на нього два німці — один у касці і з автоматом упоперек грудей, другий просто- волосий, у мундирчику, без шинелі. За ними перед цією самою машиною товпилися по-різному одягнені й різні

за віком, але однаково прикинули німці, що з цікавістю на обличчях, ніби на якоесь чудо, дивилися на нього. Проте він не бачив нікого: його погляд тільки ковзнув по цій ворожій різношерстій юрбі й зупинився на нерухомій постаті Чернова. Трохи не схожий на вчорашнього, холодний і стриманий, у високому офіцерському кашкеті й підперезаній шинелі, він стояв віддалік, біля входу в землянку, і, мерзлякувато засунувши руки в кишені, глипав на нього. Поруч переступали з ноги на ногу ще два офіцери — той, учорашній, високий, в обшитих шкірою бриджах, та низенький, вертлявий чоловічок з чорним коміром шинелі і в пілотці.

Климченко схопив усе це одним поглядом, мовчазна пауза тривала лише дві-три секунди — він миттю вискочив з дверей і кинувся до Чернова.

Звичайно, його схопили за руки, скрутили їх, заламали за спину, стусонули. Він спробував вирватися, викрутитись, проте не зміг нічого вдіяти супроти грубої сили двох солдатів. Тоді він знову закричав:

— Звірі! Пустіть! Сволота фашистська! І ти — гітлерівський прихвостень! Сволота! Виродок!

Чернов якось багатозначно витягнув з кишень руки й поважно ступив до машини. Солдати, що стояли ближче, розступились, а він, несучи в своїх уже просто крижаних очах якийсь намір, підійшов до Климченка і двічі вдарив його — по правій і лівій щоці. Лейтенант рвонувся, закричав, але його міцно тримали. Тоді, знавіснівши від безсилля, він підняв ногу, щоб ударити Чернова в живіт, але той ухилився.

— Абшнайден кнопфе!¹ — кинув Чернов комусь із солдатів і відійшов на три кроки назад.

Двоє з тих, що з недоброю цікавістю дивилися на все це, підскочили до Климченка. Один, рудий у синьому комбінезоні, клацнув великим складаним ножем і

¹ Зрізати гудзика (нім.).

збоку, остерігаючись удару ногою, смикнув його за штани. Другий обіруч обхопив його ноги. Лейтенант спочатку не зрозумів, що вони надумали, пручавсь, але даремно. Той, що в комбінезоні, різонув брезентовий поясок його штанів, і на землю один за одним посипалися гудзики, відлетів вирваний з нитками гачок.

— Сволота! Гади! Що ви коїте? Убийте відразу. Ти, сволото! — закричав він на Чернова. — Стріль! Мерщій, ну!

Чернов кисло усміхнувся, скося блимнув на офіцерів, що стояли біля входу в землянку, і сказав крізь зуби. — так, щоб почути і зрозуміти його міг тільки полонений:

— Це для тебе велика розкіш. Ти ще згадаєш мене.

І, повернувшись назад, до землянки, про щось заговорив з офіцерами. Високий пихато ворухнувся густими білими бровами, а низенький, явно заінтригований, підступив ближче. Чернов їм щось пояснював. Солдати здалека прислухалися до їхньої розмови. Нарешті високий сказав: «Яволь», а низький зловтішно зареготав.

— О, зер гут, гер Шварц! Рускі капут!

По якійсь команді ті, що тримали Климченка, відпустили його: скреготнувши від безсилля зубами, він змушений був обіруч схопити свої штани і тримати їх так, щоб не осоромитись. Навколо реготали, іржали десятка півтора німців.

Нарешті Чернов відійшов від офіцерів, пересунув на ремені ближче до пряжки тверду кобуру армійського «вальтера» і ривком розстебнув її. Збоку до Климченка підступив солдат, той, що тримав його за руки, другий, роздягнений, бігом кинувся кудись. Через півхвилини, на ходу надіваючи шинель, він повернувся з гвинтівкою. Климченка штовхнули в спину й погналі.

...«Кінець!»

Котрий уже раз за цю добу всеосяжною тугою охоплювала його та гнітюча думка, і котрий раз вона все не справджувалася. Та ось, здається, вб'ють. Климченко

подумав тоді, що вони зроблять це десь у ярку, далі від людей і цих машин. Проте трое ворогів вивели лейтенанта на вчорашню стежку і пішли туди, звідки вчора його привели. Чернов ішов кроків за п'ять попереду, весь час мовчав і не оглядався. Позаду, про щось перемовляючись і по черзі смокчучи один недокурок, тупали конвоїри. З закривавленою головою, в самій гімнастерці, шкандибав полонений, тримаючи руками штани.

«Ну й зробили, сволота! Не втечеш і не вдариш. Видно виучку!» — думав лейтенант про Чернова. Голова в нього хмільно паморочилася, пов'язка зовсім сповзла з лоба і держалася тільки за вухом, гімнастерка на плечах була вся забризкана кров'ю. Ордена на грудях уже не було, — певно, вчора відкрутили в землянці.

По схилах яру повзло клоччя туману, низько нависло матово-сіре небо, було вогко й холодно. Гаряче тіло знову пройняв дроз, і Климченко жадав тільки одного: щоб якнайскоріше настав кінець, байдуже який.

7

Тим учорашнім шляхом повели його на передову.

«Чого їм ще треба? Що вони надумали, сволота?!» — дужче за біль і холоднечу дотикало його це запитання. З відчайдушною ненавистю він кинув, ідучи, Чернову:

— Ти, сволото продажна, годі вести. Стріляй уже!

Чернов обернувся і, притримуючи рукою ліхтарика, шкіряним вушком пристебнутого до грудей, глянув на нього з-під низького, вкритого росою туману козирка кашкета.

— Стріляти? Ні, стріляти я зачекаю. Я спочатку влаштую тобі невеликий спектакль. Знаєш, як це у нас, тобто у вас, кажуть: концерт самодіяльності.

Так вони вийшли з ярка в низину. Трава зволожувала чоботи. Навколо в сірому туманистому мареві лежала сира весняна земля — чорні смуги ріллі, сірі пониклі ла-

ни; світлими в підпалинах латочками свинушки рябіла стерня біля болотець.

Не зупиняючись, перейшли й низину. Чернов мовчав, тільки поглядав з-під козирка на всі боки; поблизу стало чути постріли — автоматні та гвинтівкові, але вони швидше свідчили про затишся на передовій, ніж про бій. Бою не було. Непевна тиша пригнічувала лейтенанта похмурою невідомістю, але від того, що він ішов ближче до своїх, ставало трохи легше на душі і чомусь думалося: чим ближче, тим більше сили додасться йому, хоч і знав, що тут йому допомогти вже ніхто не зможе.

Вчорашньою стежиною вони дісталися до початку траншеї, що, звиваючись по схилу, вела на висоту. Чернов скочив у траншею, яка була тут неглибока, і швидко попрямував нею, позираючи, як і досі, на всі боки. Попереду бухало все ближче. Угорі з тугим дзижчанням, завмираючи вдалині, проносилися кулі. Та це були наші постріли й наші кулі, і вони несподіваною радістю озивалися в серці полоненого. Невдовзі Чернов наздогнав групу солдатів з піднятими комірами й натягнутими на вуха пілотками. Вони притиснулися спинами до стіни, шанобливо пропускаючи вперед офіцера. В руках у всіх були плескаті алюмінієві казанки, — певно, із сніданком. На Климченка війнуло запахом кави — давній, уже забутий запах, і від раптового відчуття голоду аж потемніло в очах.

Під зятятими поглядами притихлих солдатів він похитнувся. Руки його, як і досі, тримали штани — темносинє діагоналеве галіфе, що дісталось йому після їхнього останнього ротного.

Траншея кривуляла по схилу і все далі й далі піднімалася на висоту. Чернов, притримуючи за козирок кашкет, почав потроху пригинатися: десь уже зовсім близько був передній край. Климченко гнути голови не хотів, разів два визирнув із-за бруствера, але хтось із конвоїрів позаду гримнув, і Чернов оглянувся.

— Ану, нижче! — суворо сказав він, і Климченко позловтішався в душі з цього піклування про його безпеку. Водночас його тривога від нерозуміння незвичайного наміру ката дедалі зростала; хоч як він намагався, а не міг збагнути, що з ним надумали вдіяти. «Може, ще агітувати примусять. Так я їм поагітую! Запам'ятають, собаки!» Але агітувати йому не довелося.

Минаючи здивованих його появою, заляклих з ночі, часом ще сонних німців, що сиділи в застелених соломою стрілецьких окопчиках, вони дійшли траншеєю до самої верхівки висоти — мало не до того місця, куди він так невдало вдерся вчора. Десь зовсім близько, напевно, в тому самому яру, була його рота; від передчуття цієї близькості душа Климченка наповнилася теплом. Йому стало дуже шкода своїх, цих усе-таки недосяжно далеких хлопців. Тепер для нього було б найбільшим щастям хоч один день провести з ними, сходити ще хоч в одну атаку. Він би тепер не ляв трохи нерозторопного, вайлуватого, але, по суті, непоганого Голаногу, забув би всі свої образи на ротного. Він тепер готовий був іти з ними в будь-який бій, у самісіньке пекло. Аби тільки опинитися там. Та це вже нездійсненна мрія...

Вони підійшли до кулеметного окопчика в траншеї, який, очевидно, нижче за інші спускався до яру. На тупіт їхніх ніг з окопчика виглянув молодий ще кулеметник — невеличкий білявий хлопчина в довгій, вимазаній глиною шинелі. Чернов щось сказав йому. Кулеметник, не відходячи від свого «МГ» на бруствері з стрічкою в приймачі, здивованим поглядом глипнув на Климченка, потім щось гукнув, — певно, сусідові по траншеї. Той теж щось прокричав, позаду траншеї хтось побіг, глухо затупавши чоботами і шурхаючи об стіни плащ-палаткою. Біля них, скупно перемовляючись, збиралися солдати, Закурили сигарети, і солодкуватий, незвичайно хмільний на холодному повітрі димок своїм запахом запаморочив полоненому голову. Чернов мовчки чекав, і в

Климченка стиснулося серце: він відчував, що зараз вирішиться для нього все.

Нарешті той, кого тут ждали, прийшов. Це був товстезний, з заспаною неголеною пикою офіцер, — мабуть, якийсь гауптман. Нахабно й невдоволено блимаючи по червонілими очима, він вислухав пояснення Чернова, муркнув своє «яволь» і хрипкувато щось наказав солдатам. Ті передали наказ по траншеї.

Чернов ляснув себе знятою з однієї руки рукавичкою і відступив набік.

— Ну! Іди! — затаївши щось явно недобре, кинув він Климченку. Лейтенант зрозумів, що той, найостанніший для нього час настав, і готовий був гідно зустріти його.

Але він не зрозумів свого ката.

— Куди?

— Туди, до своїх. Ті ж хотів, здається?

— Як до своїх?..

— А просто. Вилазь і топай! Ну що, злякався? Може, не хочеш? Назад повернешся?

«Що він задумав? Цей страшний, незрозумілий, загадковий чоловік-звір, що він ще намислив? Смерть? Це відомо, але чому саме таку? Ну що ж... Нехай! Може, так і краще — на полі бою, перед очима своїх... Нехай!»

Лейтенант ступив мимо Чернова, який стояв, міцно стискаючи щелепи й широко роздуваючи ніздрі, і вперся грудьми в бруствер. Однак траншея тут була глибока, а його руки прикипіли до штанів, і він зірвався, вдарившись об бровку підборіддям.

Це була ганьба: позаду, зачавши цікавість, стояли німці, сопіли, крєктали, тупотіли чоботами — усі дивилися на нього, і він від безпорадності на мить розгубився. Тоді молодий кулеметник, чий окопчик вони зайняли, клацнув пряжкою свого ремня і, знявши його з довгої шинелі, подав Климченку. Мучачись від сорому й приниження, лейтенант навіть не глянув на нього, машинально підтягнув і туго підперезав штани. Потім, на-

пруживши кожен м'яз, сперся грудьми на бруствер і виліз з траншеї.

— Зондерпривіт там колегам,— глузливо кинув йому наостанок Чернов, але Климченко вже не чув його.

Навколо розлігся широкий притуманений простір — лани, зовсім близький яр, крутуватий схил з полеглою стернею і далечинь під саме небо, з рідкими плямами снігу по виярках. Це передсмертне привілля нестримною жалістю різонуло йому серце. Він не міг ні зрозуміти, ні відчутти навіть звідки — чи то з цього сірого, сумного, але такого до болю вільного простору, чи то, може, з самої його змученої душі,— але раптом гримнув у нього якийсь чудесний гімн вічному, великому, навіть святому, перед чим людина і всі її турботи стали безмежно нікчемними. У якусь коротку мить Климченко відчув себе мурашкою і володарем водночас, наче з порога вічності на секунду глянула в його обличчя велика, не пізнана в житті сутність буття. На кілька коротких секунд, утративши відчуття себе, немовби розчинившись у небутті, він піднісся над цим простором, над величезною закривавленою землею, траншеєю, яром і навіть власною скорою загибеллю. Та погляд назад ураз спустив його на землю, до своєї загибелі, і він, лічачи останні миті, ступив з бруствера.

Тоді поволі, вже реально відчуваючи все земне і прощаючись із життям, рушив від траншеї в поле, туди, вниз до яру, чекаючи всім тілом черги чи, може, залпу і знаючи, що все закінчиться зовсім просто. Смерть дуже проста штука, на війні він переконався в цьому і давно не боявся її. Йому тільки хотілося тепер не пропустити тієї останньої миті, відзначити її як крапку, як останню межу його життя.

Але пострілів позаду все не було, і він ішов далі. Вітер тугою хвилею штовхав його в груди, куйовдив на голові волосся, і шматок бинта ляскав по щоці. Климченко зірвав його і разом з закривавленим жмутом ва-

ти кинув геть. Чіпляючись за стерню, пов'язка полетіла, гнана вітром.

«Ну, стріляйте! Стріляйте ж, сволота!.. Де ж постріли?..»

Пострілів, проте, не було. Тоді він спинився, зачекав, оглянувся. Уповдовж усієї траншеї над бруствером стирчали, ворушилися каски, стволи гвинтівок, тонкі цівки автоматів. Очевидно, його зупинка не входила в їхні розрахунки, і кілька голосів загукали:

— Рус, шнель! Дом, дом шнель! — І сміх — хрипкий солдатський регіт.

«Чого ж вони не стріляють? Чому не вбивають? Чого вони ждуть?» Здивування помалу почало переростати в тривогу, яку вже не могла заглушити й безнадійна самота загибелі. Занепокоєний, він відчув, що все не так просто, що цей Чернов.— Шварц щось задумав — чи не гірше за саму смерть? Але що? Збуджений і розгублений, він тепер не міг того збагнути. Він тільки відчував небезпеку ззаду, все далі відходив від неї і все піддавав ходу. Він був певен, що з цього лану вони його не пустять. Може, мінне поле? Може, та гармата-торохкало?

І він ішов. Ось уже й вчорашня доріжка з чорнобилем у канавках, побіч розпластане тіло в шинелі — хтось їхній, але Климченко навіть не глянув; неподалік другий — з пошматованим речовим мішком на спині. Та це ж Прошин! Климченко все швидше прямував униз, униз до яру, напружуючись кожним нервом і очікуючи. Але там, на висоті, мовчали. Тільки прориваючись під вітер, його наздоганяли уривки розмови, регіт, і всю істоту лейтенанта переймав незрозумілий сумнів: чому це так? Невже... Невже Чернов цей — наш?

Ця думка остаточно збила його з пантелику.

Нарешті він відійшов настільки, що вбити його з першого пострілу стало вже не так легко. Він знову оглянувся — ні, за ним не бігли, ніякого віроломства позаду не було помітно. І тоді все його ество окришила на-

дія — жити! Жити! Жити. Климченко рвонувся, що було сили, вітер тугіше штовхнув у груди, але він пригнувся, кинувся вперед, мало не полетівши сторчка, помчав згори вниз ланом — хитаючись, невпевнено, від кволості майже не владаючи тілом. Та все ж його душа підсвідомо, сама по собі, як виправдання, як правди, як звільнення від непевності, чекала ззаду пострілів.

Та пострілів не було. Жоднісінького. Анізвідки. Висота завмерла, причаїлася, принишкла. Тоді його охопив раптовий, не усвідомлений ще у своїй причинності жах — Климченко похитнувся, ослаблі ноги ледве втримали його. Безтямним поглядом лейтенант подивився вниз, де вже так близько був порятунок, і зупинився.

По всьому краю яру, з усіх траншей та окопчиків-ровиків стирчали каски, шапки, настобурчені коміри автоматників. Він не бачив ні їхніх облич, ні поглядів — було ще далеченько, — але якийсь страшний здогад саяннув йому. І Климченко цілком виразно, як може бути тільки за мить до смерті, збагнув, що для всіх цих людей він також ворог.

Це відкриття як громом приголомшило його, щось у ньому враз надломилося, ноги самі звернули вбік. Не знаючи й не розуміючи, як і що сталося і що йому робити, він оббіг по стерні кривулину — безвихідну замкнуту петлю, ще раз побачив мовчазну висоту і тоді остаточно зрозумів, що з ним скоїлося.

Зрозумівши, опустив руки, голова нестямно впала на груди, і він, хитаючись від вітру, помалу почвалав у яр.

Климченко ні разу не підвів голови, щоб глянути, де можна зійти на обрив, але якесь безконтрольне чуття вивело його до вимоїни в березі яру. Там він побачив чийсь руки на свіжонакопаній землі, порожні закопчені гільзи, розсіпані в сухій траві, шматок газети, прибитий вітром у чорнобиль. Діставшись до обриву, Климченко боком, щоб не власти, ступив у нього і, ледве тримаючись на ногах, зійшов униз. Поруч були люди, але він

їх не бачив. Вони всі мовчали. З-під його чобіт сипалася й страшенно шаруділа жорсткість. Погляд Климченка ненароком упав на валянки з рудими підпалинами, і лейтенант підвів голову: навпроти стояв Орловець.

Страшне, чорне від густої щетини обличчя ротного, на якому, стиснуті бровами, недобре горіли очі, не здивувало його й не злякало — лейтенант оніміло й байду-же глянув у їх гнівну глибочінь. Він не здивувався та-кож, коли в наступну мить з болючим дзвоном у вусі полетів на землю. Мов зацькований, загнаний вовк, він, захлинувшись від образи, ураз підхопився і затопив ротного у вухо.

І тоді в нього все одразу пропало — і образа, і злість, лишилося тільки колишне відчуття біди, яка так несправедливо звалилася на нього і скинути яку було вже просто неможливо. Він мовчки очікував за цим ударом другого — міцнішого — а то й пострілу в спину, груди. Позаду і з боків стояли бійці. Хтось із них вигукнув щось образливе, і слова ті підхопили інші:

— Зрадник!

— Запроданець німецький!

— Прийшов по інших!

Климченко чекав цих вигуків і розумів їх, але виправдатися йому забракло слів. Щось назавжди затялося в його душі, і не було сили противитися такій страшній несправедливості. Уперше в просвітлілій на короткий час свідомості майнув зрозумілий тепер до дрібниць замір Шварца — Чернова, і лейтенант ще виразніше відчув, що смерть за таких обставин для нього — й справді розкіш.

Чому ж мовчить, не б'є і не стріляє в нього Орловець, чого жде, закам'яніло втупившись у нього?

Лейтенант підвів очі і, зустрівшись з його поглядом, раптом несподівано для себе побачив у ньому майже розгубленість. Здалося, що ротний про все вже здогадався, прочитав на закривавленому обличчі лейтенанта його страшну біду. В душу Климченка враз хлюпнула обра-

за. Він відчув себе такою нікчемою, що не міг звладати з собою, і його покинули сили. Він мляво осів на землю, затиснув між колінами обличчя і видавив із себе нелюдський розпачливий стогін. Довкола гнівно гули бійці.

— Тихо! — покриваючи гомін, раптом закричав Орловець. — Мовчати! Коли ні чорта не розумієте!..

Тоді люди, ніби щось відчувши, швидко притихли. Климченко почув лайку й погрози, але вже адресовані німцям. Від розпачу він затамував дихання і близько від себе почув знайомий, такий по-доброму розсудливий голос Голаногі:

— Що ж тепер зробиш! Витерпи як-небудь...

Ці доброзичливі, розважливі слова літнього чоловіка, з яким у лейтенанта було стільки всякого — і поганого, і доброго, якось несподівано відновили в його душі щось зрушене, збите з місця. Може, в цих словах був весь, повсякденний, такої трудної вдачі Голаного, з яким Климченку немало довелося поморочитися, — невибагливий, терплячий, піддатливий. Лейтенант ввнутрішньо рвонувся в протесті проти цього «як-небудь». Він не хотів «як-небудь», — він хотів бути для них або колишнім, або ніяким. Протест цей, охопивши його, здолав усі інші почуття. Лейтенант з новою силою, яку йому додала злість, різко підвів голову. Прагнення ділом довести, що він не винен, нараз спалахнуло в ньому — це був вихід.

Климченко підхопився, ступив до згорбленого, в зім'ятій шинелі Голаногі і смикнув за дуло його автомат.

— Дай!

Голаного повів плечем, безтямно моргнув запалими немолодими очима, але в наступну мить опустил руку й віддав з плеча автомат. Климченко, схопивши його, метнувся на схил. Раптом утративши рівновагу і, здається, й розум, він рачки виліз з яру і ланом кинувся туди, вгору, до висоти.

Позаду зробилося тихо-тихо. Він не оглядався і не чув нічого. Усі на обриві ніби оніміли. Ніхто не затри-

мав його, не вистрілив, тільки за хвилину хтось вилаявся, а тоді над яром зірвався гучний молодий голос телефоніста Капустіна:

— Сволота! Це все вони, сволота!..

Втім, десь у душі Климченко все-таки ждав співчуття, навіть прагнув його, сам собі не признаючись у тому. Гаряча розслаблююча хвиля захлопнула лейтенанта з голови до ніг — і він раптом відчув, що ожив, що воскрес. А ззаду по замерзлій землі вже затупотіли ноги, — отже, його не покинули, йому повірили. Це повертало лейтенанта до життя. Тепер перед ним були тільки німці, був проклятий Шварц — Чернов, і все в Климченку стрімливо рвонулося туди, до помсти або смерті.

Тільки так само несподівано все змінилося.

— Відставити! Усі стій! Назад! — ревнув Орловець, і вже майже вишикуваний на бігу цеп похитнувся.

— Климченко, назад! Усі назад! Бігом!

«Що це? Що це? Чому так? Навіщо?» — раптом знову все запротестувало в ньому. Але за кілька останніх секунд він уже встиг стати частиною цілого, як і всі, і повинен був слухатися цієї команди. І він упав. Німці ще не стріляли, рота — теж, але злагоджений біг десятка людей, що кинулися за ним, уже припинився: хто впав, а хто поплентався назад до рову, з берега якого кричав Орловець.

Тоді, знову віддавшись щемливо-тривожному почуттю в душі, Климченко встав і, волочачи за ремінь автомат, почвалав ланом униз.

8

Автоматники добігали до яру й по одному зникали за обривом. Климченко, знов знеможений і пониклий, з важким серцем дійшов до берега, де був ротний, і побачив його вже внизу, біля струмка, а з ним ще когось у білому ковшу, з пістолетом в опущеній руці. Оби-

два вони насторожено дивилися вгору, на лейтенанта.

Майже фізично відчуваючи щось вороже в їхній мовчазці, Климченко повільно спускався з обриву. Знесилений, розтривожений, у невідперезаній гімнастерці, без шапки, із скуйовдженим на вітрі чубом, він тут особливо гостро відчув свою приниженість і свою біду. І все-таки це було ще не найгірше. Найгірше сталося, коли він упізнав у чоловікові з пістолетом на середині обриву капітана Петухова, офіцера із штабу полку. Як укопаний, розривши підборами суглинок, лейтенант зупинився.

— Підеш до трибуналу! — похмуро сказав Петухов.

— За віщо? — тихо, подумки спитав Климченко когось, хто не міг відповісти йому, і потім вигукнув уже голосніше: — За віщо?

Але йому знову ніхто не відповів — ні Петухов, ні ротний Орловець, який, зсунувши кістляве надбрів'я, похмуро дивився набік, ні автоматники, що поставали на обриві по всьому схилу й напружено стежили за ним. Тоді він здригнувся, зрозумівши, що пастка за ним назавжди закрилася.

— За віщо? — закричав він, ледве тримаючись на голому крутому обриві. — За віщо? Капітане, скажіть!

— Гаразд, Климченко! Розберуться, — незлісно сказав Орловець, ступив крок назустріч, але відразу повернувся назад і став осторонь Петухова.

«Розберуться?» Він уже знав, як то іноді розбиралися. До того ж він побачив, як Петухов, звівши пістолет, зняв курок із запобіжника.

Климченко повільно опустив руки, автомат на ремені стукнувся об землю, і лейтенант уперше усвідомив, який він важкий. У цей час — мабуть, також уперше — він збагнув, що всі його надії обірвались і що все скінчено.

— Ти переміг, сволото! — сказав він, бачачи перед собою крижані очі Шварца — Чернова. Сказано це було

зовсім тихо, але в тій тиші, що запанувала в яру, його почули, і Петухов крикнув нетерпляче й погрозово:

— Взяти його!

Два бійці, яких він привів з комендантського взводу, неохоче полізли на обрив; видно було, що вони явно боялися лейтенанта і сторожко поглядали на нього. Лізти було незручно, хлопці ковзалися й падали, опираючись на руки. Климченко, ніби намагаючись на щось зважитися і боячись, що не встигне зробити цього, гукнув:

— Стій!

Бійці, не долізи яких десяти кроків, зупинилися; один став на коліна, другий стояв, широко відставивши набік ногу. Климченко трохи знав їх: колись у Дворищах вони разом відбивали німецьку атаку, рятували штаб полку і полковий прапор, який тоді мало не попав до німців. Із страдницького виразу кирпатих облич було видно, що хлопцям неприємно встрявати у цю справу. До того ж, очевидно, вони побоювалися лейтенанта.

— Стій, хлопці! — уже лагідніше сказав Климченко. Він уже почав заспокоюватись і чим далі, тим усе виразніше розумів, що відбувається і що треба робити. Це надало йому впевненості й душевної злагоди — здатності через силу перемогти щось непереможне в собі. Та в цю мить Петухов щось гукнув бійцям і, тримаючи наповноті пістолет, хутко рушив до обриву.

За ним ступив Орловесь.

— Стривайте! Ви що? У мене в дев'ять нуль-нуль атака! Ви це врахуєте чи ні?

Петухов навіть не глянув на ротного.

— Трибунал усе врахує! — погрозово пролунало в тривожній тиші яру, і в грудях у Климченка щось безнадійно занило. На хвилину в нього зблиснула і згасла мимовільна вдячність ротному. Але відразу ж з'явилася думка: «Не треба! Не проси! Даремно!»

Петухов доліз до крайнього бійця і з затятою суворістю на м'ясистому обличчі штовхнув його в карк. Хло-

пець упав на коліна, встав і подерся вище. І в цей час Климченко надзвичайно загостреним розумінням відчув справжній, неминучий, великий кінець.

Щоб не передумати, не дати в собі ослабнути чомусь, як йому здавалося, дуже ясному і єдино можливому, він перехопив рукою автомат і приставив його ніби нарочито скошеним для того дульним зрізом до своїх грудей.

— Стій! З глузду з'їхав, чи що?!

Хтось із силою рвонув його за лікоть. Лейтенант озирнувся — то був Голаного. Тоді в секундному отямленні Климченко побачив себе збоку і збентежився.

Справді, це було зовсім безглуздо, навіть огидно — вбити себе, якщо вже тебе не вбили німці. Його рішучість, що так повільно визріла, була похитнута. Але що робити? Як бути далі? І лейтенант випустив автомат, коли його потягнув до себе Голаного, й розгублено оглянувся — на схилі яру, стурбовано втупившись у нього, стояли бійці.

Він так нічого й не вирішив, як зненацька десь за яром гулко вдарило в повітрі — раз і другий. У хмарному небі над головами автоматників з тугим шерехом прощелся снаряди. Крекнувши, вони розірвалися на висоті. Через кілька хвилин мала початися атака.

Орловець квапливо глянув на годинника в рукаві й рішуче ступив до Петухова:

— Ти ось що! Кіпчай!

Петухов здивовано оглянувся.

— Ви що?

— А нічого! Забирайся під три чорти! У мене атака! — похмуро сказав Орловець і, не чекаючи відповіді, голосно подав команду: — Командири взводів, по місцях!

— Ах, так! — круто повернувся до нього Петухов. — Покриваєш? Кого покриваєш, подумав? Ти відповіси за це!

— Ну й відповім! — через плече кинув Орловець. Видно було: він ледве стримувався і в інший час не

стерпів би такого втручання у справі роти. Але тепер у роті було ЧП, і тут багато в чому він відчував себе зв'язаним.

Орловець знову глянув на годинника і тугіше підтягнув паска на своєму кожушку. Потім, начебто тільки-но помітивши на схилі пригнічено-розгубленого Климченка, з дбайливою суворістю гримнув на нього:

— Чого став? Ану, марш до взводу!

Климченко збентежився ще більше — таким несподіваним видався йому цей, по суті, звичайнісінький наказ. Лейтенант здивовано глянув на Орловця: чи до нього той звертається? Але помилки не було — ротний наказував йому; сказав і пішов понад струмком угору, на середину цепу, ніби одразу забув і про нього, і про Петухова, який, затаївши злобу, хутко подався вповодж яру.

Відчуваючи, як у грудях гулко стукає серце, Климченко повернувся до взводу.

На висоті гуркотіли вибухи, вгорі у хмарному безневомому небі люто верещало й вило. Бійці докурювали цигарки і, охоплені новою турботою, квапливо розбіглися в цеп на краю яру. Лейтенант теж вибрався по обриву нагору й ліг між бійцями. Ще не вірячи, що все обійшлося, що найбільша біда минулась, і передчуваючи попереду трудне, він поступово заспокоювався.

А втім, часу в нього було небагато, командири взводів у цепу подавали вже команди. Тоді й він, трохи підвівшись на краю обриву й голосніше, ніж було треба, тремтячим від хвилювання голосом гукнув:

— Взвод, приготуватися до атаки!

Хтось тицьнув йому автомат, хтось поспішно скинув із себе й віддав йому ватник. З німою вдячністю в душі лейтенант прийняв усе це й оглянувся. Трохи збоку над обривом звелася приземкувата постать Орловця. Ротний дістав із-за пазухи пістолет і, махнувши ним, вискочив з яру.

Рота автоматників починала атаку.

ЗМІСТ

Вірність правді
Передмова А. Яскевича

3

Журавлиний крик

Повість

6

Пастка

Повість

112

Литературно-художественное издание

Быков Василий Владимирович

ЖУРАВЛИНЫЙ КРИК

Повести

Перевод с белорусского

Петровской Галины Ивановны

Киев, издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь»
На украинском языке

Редактор *В. С. Тимукіна*

Художний редактор *В. В. Сокирко*

Технічний редактор *О. В. Старовійт*

Коректори *Р. О. Кондрацька, Л. В. Свириденко*

ИБ № 4210

Здано до набору 14.02.89. Підписано до друку 10.07.89. Формат 70×108 1/2. Папір друк. № 1. Гарнітура літературна. Друк висок. Умовн. друк. арк. 7,0. Умовн. фарбовідб. 7,35. Обл.-вид арк. 7,3. Тираж 50 000 пр. Зам. 9—86. Ціна 50 в.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». Поліграфкомбінат ЦК ЛКСМ України «Молодь» ордена Трудового Червоного Прапора видавничо-поліграфічного об'єднання ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия». Адреса видавництва та поліграфкомбінату: 252119, Київ-119, Пархоменка, 38—44.

